

Brussels Studies

La revue scientifique électronique pour les recherches sur Bruxelles / Het elektronisch wetenschappelijk tijdschrift voor onderzoek over Brussel / The e-journal for academic research on Brussels

Notes de synthèse | 2014

Het hoger onderwijs en Brussel

BSI synthesesenota

L'enseignement supérieur et Bruxelles. Note de synthèse BSI

Higher Education and Brussels. BSI synopsis

Joost Vaesen et Benjamin Wayens

Traducteur : Dries Van Betten

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/brussels/1215>

DOI : 10.4000/brussels.1215

ISSN : 2031-0293

Éditeur

Université Saint-Louis Bruxelles

Référence électronique

Joost Vaesen en Benjamin Wayens, « Het hoger onderwijs en Brussel », *Brussels Studies* [Online], Synthesesenota's, nr 76, Online op 23 avril 2014, geraadpleegd op 03 mai 2019. URL : <http://journals.openedition.org/brussels/1215> ; DOI : 10.4000/brussels.1215

Licence CC BY

www.brusselsstudies.be
het elektronisch wetenschappelijk tijdschrift voor onderzoek over Brussel

www.brusselsstudiesinstitute.be
het platform voor onderzoek over Brussel

Nummer 76, 23 april 2014. ISSN 2031-0293

Joost Vaesen, Benjamin Wayens, *et al.*

BSI *synthesenota*. Het hoger onderwijs en Brussel

Vertaling: Dries Van Betten

Nota gecoördineerd door:

Joost Vaesen is historicus en Doctor in de geschiedenis. Hij is directeur van het Brussels Studies Institute (BSI), dat werd opgericht door de Université libre de Bruxelles, de Vrije Universiteit Brussel en de Université Saint-Louis Brussel om het onderzoek in verband met Brussel te ondersteunen en te ontwikkelen. Hij is op dit moment ook docent aan de Vrije Universiteit Brussel. Hij legt zich in zijn onderzoek toe op het bestuur en de werking van Brussel en op het onderwijs in een grootstedelijke context.

Benjamin Wayens is geograaf en Doctor in de wetenschappen. Hij is docent en vorser. Zijn onderzoeksdomeinen bij het IRIB (Université Saint-Louis Brussel) en het IGEAT (Université libre de Bruxelles) behelzen de geografie van diensten en de ruimtelijke analyse toegepast op stedelijke observatie en geschiedenis. Hij draagt ook bij tot de aardrijkskundige en wetenschappelijke opleiding van toekomstige leraren in het basisonderwijs in de hogeschool Lucia de Brouckère. Hierdoor besteedt hij veel aandacht aan onderwijs, vormings- en vulgarisatiekwesities. Sinds 2012 werkt hij als redactiesecretaris bij Brussels Studies.

Met bijdragen van:

Bas Van Heur (Vrije Universiteit Brussel), **Walter Ysebaert** (Vrije Universiteit Brussel), **Caroline d'Andrimont** (Université libre de Bruxelles), **Wouter Kesbeke** (Vrije Universiteit Brussel), **Michel Hubert** (Université Saint-Louis - Bruxelles), **Serge Jaumain** (Université libre de Bruxelles), **Lucy Amez** (Vrije Universiteit Brussel), **Eric Corijn** (Vrije Universiteit Brussel), **Sarah De Laet** (Université libre de Bruxelles), **Jelena Dobbels** (Vrije Universiteit Brussel), **Nicola Francesco Dotti** (Vrije Universiteit Brussel), **Virginie Jourdain** (Brussels Studies Institute), **Michèle Taymans** (Université Saint-Louis - Bruxelles) en **Nathalie Van Droogenbroeck** (ICHEC)

Inleiding

1. Hoger onderwijs en grootsteden zijn in de 21e eeuw onlosmakelijk met elkaar verbonden. In tegenstelling tot landelijke omgevingen en kleinere steden bevinden zich in grootsteden zoals Brussel soms tot tientallen publieke, parapublieke en private instellingen voor hoger onderwijs (IHO)¹. Ze brengen tienduizenden studenten en personeelsleden naar de stad om er te studeren en te werken. Ondanks het gewicht van de universiteiten en hogescholen in Brussel blijken er heel wat lacunes te bestaan wat betreft onze kennis over deze instellingen en hun verhouding tot de stad [Van Camp en Witmeur, 2009]. Deze synthesesnota heeft dan ook voor een belangrijk deel een descriptieve oriëntatie: het identificeren, in kaart brengen en bespreken van de belangrijkste politieke, economische, sociale en culturele relaties tussen de Brusselse IHO en de stedelijke omgeving met haar grote aantal aan publieke, parapublieke en private actoren.

2. Het is voor de eerste maal dat deze vaak institutioneel gefragmenteerde gegevens (op verschillende overheidsniveaus en binnen verschillende publieke en hoger onderwijsinstellingen) voor Brussel worden samengebracht binnen één document en benaderd worden vanuit een overkoepelend analytisch kader. De omvang van de uitdaging van een dergelijke *mapping* kan niet genoeg onderstreept worden. De instellingen voor hoger onderwijs vallen, al naargelang hun geografische inbedding en affiliatie, onder de bevoegdheid van verschillende gefedereerde overheden (voornamelijk de Gewesten en Gemeenschappen) en behoren tot verschillende systemen (universitair en niet-universitair) die telkens werken met eigen en vaak specifieke statistische en analytische instrumenten. Doordat twee Gemeenschappen bevoegd zijn in Brussel (de Franse Gemeenschap en de Vlaamse Gemeenschap, gezien de tweetalige status van Brussel), moeten bepaalde gegevens op een territoriale basis geharmoniseerd worden, wat niet altijd evident is. Bovendien hebben niet alle instellingen noodzakelijkerwijs hun hoofdzetel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, waardoor hun interne gegevens opgesplitst moeten worden (bijvoorbeeld in het geval van de Université

Catholique de Louvain – UCL -, die over twee Brusselse campussen beschikt). Sommige Brusselse hoger onderwijsinstellingen beschikken dan weer over sites buiten het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (bijvoorbeeld in Charleroi voor de Université libre de Bruxelles – ULB). Tenslotte zet ook de nabijheid van Leuven en Louvain-la-Neuve aan om voortdurend aandacht te hebben voor de geografische schaal waarop de analyse gebeurt en voor het bredere metropolitaanse gebied. In dit document wordt, tenzij anders vermeld, "Brussel", het "Gewest" of het "stadsgewest" opgevat als het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (het grondgebied van de 19 Brusselse gemeenten). Als een andere ruimtelijke definitie gehanteerd wordt, dan zal dit expliciet verduidelijkt worden door het gebruik van termen zoals "Brussel-Stad" (één van de 19 Brusselse gemeenten) of "Brussels metropolitaans gebied" (inclusief het Brusselse randgebied dus). In de tekst zullen we eveneens duidelijk aangeven wanneer bepaalde soorten instellingen of bepaalde specifieke instellingen niet weerhouden worden.

3. Tegelijkertijd wil deze synthesesnota ook - op een verkennende manier en dat in een onderzoeksgebied dat voor Brussel nog helemaal open ligt - aanknopen bij een aantal lopende debatten omtrent de vraag hoe IHO kunnen bijdragen tot de regionale ontwikkeling. Daaronder wordt niet alleen een economische, maar ook maatschappelijke dimensie verstaan die verder gaat dan de "maatschappelijke dienstverlening" die traditioneel de derde pijler vormt van de missie van de universiteiten.

4. In dat opzicht zijn IHO actoren die (a) naast aan onderzoek en onderwijs ook belang toekennen aan publiek engagement; (b) die expliciet een brede economische en maatschappelijke rol voor zichzelf zien, die verder gaat dan technologie- en kennistransfer; (c) die een regionale rol opnemen, naast hun nationale en globale ambitie; en (d) die hierbij deel zijn van een governance en financieringssysteem dat dergelijke activiteiten en kwaliteiten ondersteunt [Goddard, 2009]. De vraag rijst of deze herpositionering ook van toepassing is op de West-Europese IHO in het algemeen en de Belgo-Brusselse universiteiten en hogescholen in het bijzonder.

¹ In de Angelsaksische literatuur wordt met de term "universiteit" doorgaans verwezen naar zowel universiteiten (universities) als hogescholen (university colleges). Om de suggestie te vermijden dat we het voor de Belgo-Brusselse casus enkel over één van beide types instellingen hebben, zullen we in deze synthesesnota de meer omvattende term "instellingen voor hoger onderwijs" (IHO) gebruiken, hoewel hun werking zich uiteraard niet uitsluitend beperkt tot het verstrekken van onderwijs.

5. Uit bredere debatten over de rol van kennis voor stedelijke en regionale ontwikkeling verdienen verder tenminste drie thema's meer aandacht: de rol van regionale innovatiesystemen (RIS) als motor voor regionale ontwikkeling; de Europeanisering en globalisering van hoger onderwijs en onderzoek; de positie van IHO in de zogenaamde kennis-economie en kennismaatschappij.

6. In relatie tot het eerste punt benadrukken bepaalde onderzoekers al sinds de jaren 1990 het belang van een territoriale basis voor innovatie [Iammarino, 2005; Moulaert en Sekia, 2003]. Het is zo tegenwoordig algemeen aanvaard dat innovatie niet simpelweg overal plaatsvindt [cf. Boschma, 2005 voor de verschillende betrokken dimensies]. Ruimtelijke nabijheid, de beperkte afstand tussen hoger onderwijsinstellingen en andere actoren en organisaties, kan een belangrijke rol spelen in innovatieprocessen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, waar het territorium zich beperkt tot 161km². Maar tegelijk is ruimtelijke nabijheid op zich niet noodzakelijk voldoende om bij te dragen tot regionale ontwikkeling, al is het maar omdat actoren, organisaties en instellingen soms vastzitten in hun eigen traditionele denkkaders en handelingspatronen [Malmberg en Maskell 2006].

7. Het tweede debat is dat van de globalisering en Europeanisering van hoger onderwijs en onderzoek. Daarbij gaat het niet alleen om de evidente internationale mobiliteit van studenten [Cicille en Halbert, 2012: 57-58 & 63-64], onderzoekers en docenten. De economische nadruk op kennis en innovatie heeft een centrale rol gespeeld in de positionering van IHO als kennisleveranciers voor een globale economie, met veel aandacht voor de interactie tussen IHO en bedrijven. Dit leidde tot het ontstaan van technologietransfer als kerntaak van IHO naast de al bestaande missie van onderwijs en onderzoek. De positie van Brussel als een wereldstad, verknoopt in een globaal netwerk van steden en regio's [Taylor en Aranya, 2008; Vandermotten, 2013; Corijn en Vloeberghs, 2009], maakt dit debat voor de Brusselse universiteiten en hogescholen des te relevanter. Die positie heeft overigens niet alleen te maken met de meervoudige hoofdstedelijke functie van Brussel, maar ook met de numeriek omvangrijke aanwezigheid van supranatio-

nale en niet-gouvernementele organisaties [Taylor et Aranya, 2008; Vandermotten, 2013; Corijn en Vloeberghs, 2009].

8. Het derde debat steunt op de bovenstaande twee thematieken, maar gaat dieper in op de macro-economische transitie van een industriële economie naar een "postindustriële", op kennis gestoelde economie en maatschappij. De rol van IHO binnen deze kennissamenleving is complex. Ze spelen een belangrijke functie in het opleiden van hoogopgeleide personen en dus in de verbreding en verdieping van de "human capital" basis van regio's. Onderzoekers geven aan dat dit regio's aantrekkelijker maakt omwille van de impact op de arbeidsmarkt [Dotti *et al.* 2013] en de stijgende vraag naar allerhande diensten en de eraan verbonden levenskwaliteit [Florida, 2002; Glaeser en Redlick, 2008]. Een kritische bemerking hierbij is dat deze transitie doorgaans een bevoordeling van hoger opgeleiden met zich brengt, vaak ten koste van lager opgeleiden en kansarme groepen in stedelijke samenlevingen. Overduidelijk zijn IHO een belangrijke (maar zeker niet de enige) producent van kennis, maar ze komen wel (meer en meer) in concurrentie te staan met andere kennisproducenten zoals denktanks, studiebureaus, intern onderzoek en ontwikkeling (R&D) bij bedrijven, NGO's, overheidsinstanties, etc. In het geval van Brussel hebben de universiteiten en hogescholen evenmin het monopolie over kennisproductie. Maar zeker wat betreft de tewerkstelling van onderzoekers scoren ze hoog: binnen de volledige R&D sector zijn ze verantwoordelijk voor 64% van de onderzoekers².

9. Als kanttekening moet daarbij aangegeven worden dat een dergelijke R&D meting te beperkt is om de positie van de IHO in een grootstad te begrijpen, al is het maar omdat een bredere ecosystemische benadering van kennisproductie en kenniscirculatie ontbreekt. Aan dit laatste thema wordt bovendien een nieuw debat gekoppeld: moeten IHO fungeren als kennisproducent wat betreft het benoemen en remediëren van stedelijke problemen? En moeten ze daarbij fungeren als een interface, gericht op het samenbrengen van verschillende regionale actoren? Deze vragen nemen we mee als achtergrond voor de kenmerken en uitdagingen die voor het hoger onderwijs in Brussel in de volgende paragrafen worden aangestipt.

² Bron: IBSA-BISA, tabel 9.1.2.1, 2011.

10. Om het tot nog toe fragmentaire karakter van de kennis over de universiteiten en hogescholen te overstijgen en een zicht te krijgen op de verschillende dimensies van de aanwezigheid van de hoger onderwijsinstellingen in Brussel werd een drievoudig methodologisch procédé gehanteerd. In de eerste plaats werd een boordtabel ontwikkeld met meer dan 40 indicatoren (informatie aangeleverd door hoger onderwijsinstellingen zelf, maar ook door publieke en parapublieke actoren) die zicht moeten geven op relevante dimensies op het vlak van het aantal hoger onderwijsinstellingen en hun sites, studenten, onderzoekers en personeel, onderzoeksactiviteiten, dienstverlening en internationalisering. Daarnaast werd geopteerd voor een kwalitatieve onderbouw aan de hand van interviews (op basis van een semi-gestructureerde vragenlijst) met 35 *stakeholders*³ uit verschillende sectoren, namelijk 16 academici, 7 personen uit de werkgevers- en middenveldorganisaties en 12 personen werkzaam in publieke of parapublieke instellingen. Als derde informatiestroom werd gebruik gemaakt van twee enquêtes die elk een verschillend thema behandelden: het studentenleven (enquête uitgevoerd door het Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling ATO-ADT in samenwerking met het BSI en de universiteiten ULB, VUB, USL-B en UCL waaraan 4.232 universiteitsstudenten deelnamen) en de perceptie en activiteiten omtrent economische en maatschappelijke valorisatie door het academisch en wetenschappelijk personeel van de verschillende IHO (met 745 respondenten voor de ULB, VUB en USL-B). Deze enquêtes waren noodzakelijk omdat deze twee aspecten nauwelijks gedocumenteerd zijn voor de Brusselse casus. Deze nota levert de eerste resultaten van beide enquêtes, die later nog het onderwerp zul-

len uitmaken van gedetailleerdere rapportering. Meer uitgewerkte cijfergegevens en diepgaandere analyses zullen ontsloten worden aan de hand van een (toegankelijke) boordtabel en een eindrapport.

11. Deze synthesesnota bestaat uit drie afzonderlijke delen. Het eerste deel schetst het Belgische institutionele en politieke kader waarbinnen de instellingen voor hoger onderwijs in Brussel functioneren. Het tweede deel bespreekt een reeks vaststellingen. Het derde deel snijdt enkele grote uitdagingen en debatten aan, gerelateerd aan de instellingen voor hoger onderwijs in Brussel.

1. Het institutioneel kader

1.1. Een uitzonderlijke concentratie aan hoger onderwijsinstellingen

12. In 2012-2013 waren er 51 instellingen voor hoger onderwijs aanwezig op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, telkens met minstens één site. Naast de instellingen die gesubsidieerd worden door de Franse Gemeenschap (20⁴) of de Vlaamse Gemeenschap (5⁵) zijn er ook 2 tweetalige instellingen (de Koninklijke Militaire School en de Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid) en 24 internationale of private instellingen⁶. Ze vertegenwoordigen meer dan 86.000 betoelaagde studenten⁷ (+20% in 10 jaar tijd) of bijna een vierde van de studentenpopulatie in België.

³ Wanneer we het in deze synthesesnota over geïnterviewde stakeholders of interviewees hebben, dan gaat het om de personen die binnen dit luik van het onderzoek bevestigd werden.

⁴ Université libre de Bruxelles (ULB), Université Saint-Louis – Bruxelles (USL-B), Université Catholique de Louvain (UCL), Haute Ecole de Bruxelles (HEB), Haute Ecole de la Communauté française Paul-Henri Spaak, Haute Ecole Francisco Ferrer (HEFF), Haute Ecole Lucia de Brouckère (HELDB), Haute Ecole Galilée, Haute Ecole Léonard de Vinci (HELdV), Haute Ecole EPHEC, Haute Ecole Groupe ICHec - ISC Saint Louis – ISFSC, Haute Ecole libre de Bruxelles Ilya Prigogine, Académie royale des Beaux-Arts de la Ville de Bruxelles - Ecole supérieure des Arts, Conservatoire royal de Bruxelles, Institut national supérieur des Arts du Spectacle (INSAS), École nationale supérieure des Arts visuels de La Cambre, ERG - École supérieure des Arts (Ecole de Recherche graphique), Ecole supérieure des Arts Saint-Luc de Bruxelles, Ecole supérieure des Arts du Cirque, École supérieure communale des Arts de l'Image "le 75".

⁵ Vrije Universiteit Brussel (VUB), Hogeschool-Universiteit Brussel (HUB, met zowel een universiteits- als een hogeschoolcomponent), Erasmushogeschool Brussel, LUCA School of Arts.

⁶ Vlerick Business School, Universiteit Maastricht – Campus Brussel, Brussels School of International Studies - University of Kent, Kobe University, American University, Centre international Lumen Vitae, United International Business Schools, Centre Européen de recherches internationales et stratégiques, Vesalius College, BBI Brussels Business Institute, CAD Centre des Arts Décoratifs, École Internationale de Théâtre LASSAAD, ECS European Communication School (ex-EFAP International), ESCG-École Supérieure de Communication et de Gestion, IEC Institut Européen de Communication, Institut Royal d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de Bruxelles, Institut Rythmique Jacques-Dalcroze, de Kleine Academie -International Academy for Creation and Theater, SAE Institute Brussels, SUPINFO International University, UBI United Business Institute, FSIB Faculté des Sciences Islamiques de Bruxelles, Boston University in Brussels.

⁷ Alle gegevens omtrent de studenten in deze synthesesnota hebben 2010-2011 als referentiejaar en zijn gebaseerd op gegevens van de Conseil des Recteurs des Universités francophones (CREF), ETNIC en de Databank Hoger Onderwijs (DHO). De weergegeven cijfers hebben enkel betrekking op de studenten die betoelaagd worden vanuit de Gemeenschappen of de Federale Overheid (ERM-KMS) en omvatten dus niet de studenten van de internationale of private instellingen.

	Franstalig		Nederlandstalig		Tweetalig		Totaal	
	n.	studenten	n.	studenten	n.	studenten	n.	studenten
Universiteit	3	32.400	2	11.025	2	659	7	44.084
Hogescholen en Schools of Arts	17	29.198	3	13.344	-	-	20	42.542
Totaal	20	61.598	5	24.369	2	659	27	86.626
Internationale of privé-instellingen, niet gesubsidieerd door Gemeenschappen							24	-

Tabel 1. Aantal instellingen en aantal betoelagde studenten, per type instelling en taalregime. Bron: BSI inventaris op basis van gegevens van CREF, VLIR, Ethnic & DHO.

13. In het Belgische hoger onderwijsstelsel wordt een onderscheid gemaakt tussen verschillende types van instellingen, waarvan de universiteiten, hogescholen en *Schools of Arts* (beide laatstgenoemde het equivalent van *university colleges*) de bekendste zijn. De universiteiten verstrekken hun hoger onderwijs in drie cyclussen, die elk bekrachtigd worden door de toekenning van een certificaat of diploma. Aan de universiteit leidt de eerste cyclus (3 jaar) tot een bachelordiploma. De tweede cyclus is gericht op de verdere professionalisering in een vakgebied en leidt tot masterdiploma's van 1 of 2 jaar, of diploma's zoals dat van arts of dierenarts (minstens 3 jaar). Er bestaan ook gespecialiseerde masters die enkel toegankelijk zijn voor houders van een masterdiploma. De derde studiecycclus, de doctoraatsopleiding, leidt tot een certificaat en omvat de voorbereiding van een doctoraatsthesis. Momenteel vertegenwoordigen universiteiten de helft van de studenten in het hoger onderwijs in Brussel. Het gewicht van de hogescholen en hogere kunstinstellingen is er dus belangrijk. Deze instellingen organiseren hoger onderwijs van het korte type en van het lange type. De opleidingen van het korte type (bachelor), die twee derde van de betrokken studenten omvatten, leiden vaak rechtstreeks tot de uitoefening van een beroep. Opleidingen van het lange type (master) georganiseerd

door deze instellingen onderscheiden zich doorgaans van universitaire opleidingen door hun meer toegepast karakter.

14. Het bijzonder grote aantal hoger onderwijsinstellingen in Brussel is de resultante van verschillende processen, waarvan er twee diepere historische wortels hebben. In beide laatste gevallen gaat het om de impact van breuklijnen – conflictgeladen verdeeldheid in de maatschappij en in het politieke systeem – die te maken hebben met levensbeschouwelijke of taalpolitieke tegenstellingen [Witte en Van Velthoven, 2010]. Beide types van tegenstellingen hebben dus aanleiding gegeven tot de oprichting van hoger onderwijsinstellingen, met een duidelijke positionering op één of verschillende van deze breuklijnen⁸.

15. In november 1834 werd zo de *Université libre de Belgique* – later omgevormd tot de *Université libre de Bruxelles* (ULB) – gesticht, als antiklerikale reactie op de oprichting van de *Université Catholique de Belgique* onder impuls van het Belgische episcopaat even voordien in Mechelen (met verhuis naar Leuven in 1835). Ook de staatsuniversiteiten die in 1816/7 (ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden) in Gent, Luik en Leuven⁹ waren opgericht, werden door bepaalde leden van de Brusselse liberale burgerij immers met argwaan bekeken. De bedoeling was met de ULB te beschikken over een "neutrale" universiteit, die los stond van Kerk en Staat.

16. Maar de ULB was niet de enige hoger onderwijsinstelling die actief zou worden in het 19de eeuwse Brussel. Een "Section de Philosophie" kwam in 1858 voort uit het Institut Saint-Louis, dat na 20 jaar bestaan werd overgebracht van Mechelen naar Brussel. Deze sectie moest leerlingen voorbereiden op het hoger onderwijs. De instelling groeide gestaag, met een aantal naamsveranderingen, om in 2013 haar huidige naam te krijgen: *Université Saint-Louis Bruxelles* (USL-B).

17. Nadien werden ook andere universiteiten actief op het Brusselse grondgebied. De wet van 9 april 1965 op de universitaire expansie liet het toe om gedeconcentreerde antennes op te richten, dus buiten de stad waar de hoofdzetel van de instelling was gesitueerd. In dat kader kocht de *Université Catholique de Louvain* in 1965 gronden in St. Lam-

⁸ Voor de Belgische onafhankelijkheid waren al een aantal universiteiten of universitaire faculteiten opgericht in Brussel, maar deze waren niet meer actief na de Belgische onafhankelijkheid.

⁹ De staatsuniversiteit in Leuven wordt in 1834 afgeschaft en de KUL neemt er de lokalen over.

brechts-Woluwe om er een universitair ziekenhuis te bouwen (de opname van de eerste patiënten in de Cliniques universitaires Saint-Luc zou er evenwel pas in 1976 geschieden).

18. Waar de levensbeschouwelijke breuklijn al heel snel na de Belgische onafhankelijkheid dus haar impact had op het ontstaan van universiteiten in Brussel, was het langer wachten vooraleer de taalpolitieke tegenstellingen tussen Franstaligen en Nederlandstaligen ingrijpende organisatorische aanpassingen in het hoger onderwijs met zich brachten. Vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw namen de taal tegenstellingen wel toe, hoewel het Frans tot in 1930 (toen de Rijksuniversiteit Gent vernederlandste) de dominante taal in de Belgische universitaire wereld bleef. De taalperikelen leidden tot kleine maatregelen, die gaandeweg aan belang wonnen. Voor de ULB, bijvoorbeeld, ging het dan voor bepaalde opleidingen om de inrichting van cursussen in het Nederlands (voor de eerste maal in 1891) of de oprichting van aparte secties in het Nederlands (zoals het ontdubbelen van de doctoraatsopleiding Rechten in 1935 en de kandidatuursopleiding Rechten in 1946). Experimenten met meertalig hoger onderwijs mislukten. In de jaren 1960 volgde een taalpolitiek conflictmomentum dat zich manifesteerde op verschillende vlakken, waaronder het hoger onderwijs. Het impliceerde niet alleen de bekende splitsing van de Katholieke Universiteit in Leuven. In Brussel ontstonden zo in 1969 de Vrije Universiteit Brussel en de Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius (later Katholieke Universiteit Brussel), respectievelijk uit de ULB en de Facultés universitaires Saint-Louis (de oude benaming voor de USL-B). Met de communautarisering en federalisering van de Belgische Staat zullen ze deel uitmaken van twee aparte onderwijssystemen.

19. Een bijzonderheid voor Brussel is evenzeer de rol van lokale besturen, die al in de loop van de 19de eeuw meer en meer dienstverlening voor hun rekening gingen nemen. Binnen de Brusselse stadsadministratie en bepaalde Brusselse scholen werd het project van de ULB in de oprichtingsfase ondersteund, onder meer door infrastructuur ter beschikking te stellen. Maar daarnaast gingen (Brusselse) lokale besturen ook zelf hoger of voortgezet onderwijs inrichten. Het gaat dan voornamelijk om instituten op het niveau van de hogescholen, in sommige gevallen dus met wortels tot in de 19de eeuw. Het meest zichtbare uitvloeisel daarvan vandaag zijn de Haute École Francisco Ferrer

(HEFF) en de Académie Royale des Beaux-Arts, waarvan Brussel-Stad nog steeds de inrichtende macht is. Maar ook andere gemeentebesturen (zoals Elsene en Schaarbeek bijvoorbeeld) hebben in het verleden specifieke instituten (gericht op één of enkele professionele opleidingen) opgericht. Door de herschalingsoperatie van de Franstalige en Nederlandstalige hogescholen in 1996 enerzijds en de academisering van bepaalde opleidingen (zoals architectuur) anderzijds zijn deze instituten ondertussen wel opgegaan in een geconsolideerde hogeschool of in een universiteit.

20. Als derde proces met invloed op het hoge aantal IHO in Brussel is er tenslotte de internationalisering van het hoger onderwijs. Dat zorgde niet alleen voor de aanwas van de internationale mobiliteit van studenten, onderzoekers en docenten. Ook de toegenomen Europese en internationale rol van Brussel [Corijn *et al.*, 2009] speelt een factor van betekenis. Het is immers opvallend dat niet minder dan 24 internationale en/of private hoger onderwijsinstellingen een campus in Brussel geopend hebben. In bepaalde gevallen wordt daarbij onder het label “Brussel – Europa” expliciet verwezen naar de Europese vocatie van de stad. De vraag is welke impact deze internationalisering van het hoger onderwijs speelt in de grensoverschrijdende (levensbeschouwelijk, taalkundig, geografisch) allianties die tussen de universiteiten worden afgesloten en op het onderwijstaalbeleid dat ontwikkeld wordt. Tot nog toe is het onderwijs van de IHO alvast nog voornamelijk gericht op onderwijs in het Frans of het Nederlands en zo op een nationaal publiek of eigenlijk de betrokken Gemeenschap (hoewel het studentenpubliek zelf divers is). Sinds kort verschijnen er echter (meer) tweetalige of zelfs drietalige opleidingen en opleidingen in het Engels. Onder de naam “Brussels University Alliance” werken de ULB en de VUB samen. Binnen BRUFACE/Brussels Faculty of Engineering wordt door beide instellingen samengewerkt onder de vorm van een gezamenlijke Engelstalige masteropleiding in de ingenieurswetenschappen. De USL-B biedt dan weer al sinds 1991 tweetalige (Frans/Nederlands en Frans/Engels) en (sinds 1993) drietalige (Frans/Nederlands/Engels) bacheloropleidingen aan. Deze programma's worden tegenwoordig gevolgd door 30% tot 40% van de studentenpopulatie van de USL-B (licht variërend al naar gelang van de studierichting waar dit programma van toepassing is).

1.2. Een gefragmenteerd bestuur?

21. De stedelijke inbedding van de Brusselse IHO stelt hun voor specifieke uitdagingen. Zo zijn de overheden met wie ze moeten omgaan voor hun dagelijks beheer gefragmenteerd, zowel in horizontaal (op hetzelfde bestuursniveau) als in verticaal (op verschillende bestuursniveaus) opzicht [Van Wynsberghe, 2013]. Om de omvang van deze bestuurlijke fragmentatie in Brussel te benoemen, worden verschillende omschrijvingen gebruikt waaronder deze van de "ville éclatée" [De Bruycker, 1999]. Die versplintering is deels de resultante van de oprichting van twee types van gefedereerde entiteiten, waarvan de territoria deels overlappen: de Gemeenschappen (bevoegd voor materies zoals onderwijs, cultuur, sociale zaken, ...) en de Gewesten (bevoegd voor economie, mobiliteit, arbeidsmarkt, ...). Deze bestuursmatige fragmentatie is zo ook van toepassing op het hoger onderwijs in Brussel. De hoofdbrok van de bevoegdheden van de Gemeenschappen ligt (sinds de staatshervorming van 1988) bij onderwijs, waartoe ook het hoger onderwijs gerekend wordt. De erkende en gesubsidieerde hoger onderwijsinstellingen in Brussel zijn zo hetzij lid van de Franse Gemeenschap hetzij lid van de Vlaamse Gemeenschap¹⁰, met uitzondering van de Koninklijke Militaire School die onder de Federale Overheid sorteert. Kijken we naar het aantal studenten dat ingeschreven staat in deze instellingen op Brussels grondgebied, dan liep 28% onder hen school in een instelling erkend door de Vlaamse Gemeenschap en 71% in een instelling erkend door de Franse Gemeenschap (het saldo betreft de Federale Overheid).

22. Dat betekent dat de betrokken IHO onderworpen zijn aan de decreten die door de betrokken Gemeenschap wordt uitgevaardigd. Ze zorgen tegelijk voor de basisfinanciering van deze hoger onderwijsinstellingen. Het zijn ook de Gemeenschappen die bevoegd zijn voor wetenschappelijk onderzoek (onder andere fundamenteel onderzoek), maar ze staan daarbij niet alleen want zowel de Federale Overheid als de Gewesten nemen bepaalde aspecten van onderzoek en innovatie voor hun rekening [Belspo, 2013].

23. Bovendien zijn er heel wat andere domeinen, buiten het (hoger) onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek/innovatie, waarbij andere openbare besturen betrokken zijn wat betreft de werking van de universiteiten en hogescholen. Bij de federale bevoegdheid ontwikkelings samenwerking is zo bijvoorbeeld ook een luik voor internationale samenwerking tussen universiteiten voorzien. Ook de inplanting in een stedelijke omgeving zelf zorgt ervoor dat hoger onderwijsinstellingen, hun personeel en studenten op verschillende manieren met andere openbare besturen te maken krijgen. Dat is bijvoorbeeld het geval voor mobiliteit en de vier betrokken openbare vervoersmaatschappijen die in Brussel actief zijn (MIVB, TEC, De Lijn, NMBS). Deze op het eerste zicht indirecte betrokkenheid van een hele rist van openbare besturen voor een hele reeks van beleidsdomeinen met concrete impact op de organisatie en werking van hoger onderwijsinstellingen, hun personeelsleden en studenten brengt ook heel wat uitdagingen met zich. Al is het maar het aantal actoren dat voor bepaalde projecten rond de tafel gebracht moet worden. Van de 19 Brusselse gemeenten hebben er veertien één of meerdere sites van een hoger onderwijsinstelling op hun grondgebied. Tegelijk zijn de gebouwen van sommige hoger onderwijsinstellingen verspreid over verschillende gemeenten: drie voor de ULB; vijf voor de VUB; twee voor de UCL. Dat grote aantal openbare besturen maakt het ook minder evident om maatregelen voor het hele Brusselse grondgebied te nemen, zoals het geval is rond bijvoorbeeld studentenhuysvesting in andere universiteitsteden.

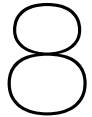
24. Het onderstaande schema geeft de opdeling weer tussen de types openbare besturen en hun bevoegdheden omtrent hoger onderwijs (in de brede zin) in Brussel, maar het is sterk vereenvoudigd en niet-exhaustief, al is het maar omdat de publieke en parapublieke instellingen die binnen elke entiteit actief zijn er niet in weergegeven staan (het Brussels Hoofdstedelijk Gewest alleen al telt zo meer dan 20 parapublieke instellingen).

25. Tegelijk moet er aandacht zijn voor nuance wat betreft dit thema van bestuurlijke fragmentatie in Brussel. In de eerste plaats moet vastgesteld worden dat het bestuur van elke grootstad complex is [Keating,

¹⁰ Er is echter geen sprake van subnationaliteit op basis van taalachtergrond of andere categorieën. Het zijn de instellingen en niet de burgers die behoren tot één van beide Gemeenschappen [Dumont & Van Drooghenbroeck, 2011].

	Federale Overheid	Franse Gemeenschap	Vlaamse Gemeenschap	Tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad				
				Brussels Hoofdstedelijk Gewest	Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie (GGC)	Franse Gemeenschapscommissie (COCOF)	Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC)	19 lokale besturen
Onderwijs	Meertalig (hoger) onderwijs	(Hoger) onderwijs	(Hoger) onderwijs			(Hoger) onderwijs – inrichtende macht)	(Hoger) onderwijs – inrichtende macht)	(Hoger) onderwijs – inrichtende macht)
Onderzoek	Federale wetenschappelijke en culturele instellingen Wetenschappelijk onderzoek gelieerd aan de eigen bevoegdheden.	Fundamenteel wetenschappelijk onderzoek. Wetenschappelijk onderzoek gelieerd aan de eigen bevoegdheden.	Fundamenteel wetenschappelijk onderzoek. Wetenschappelijk onderzoek gelieerd aan de eigen bevoegdheden.	Toegepast wetenschappelijk onderzoek. Wetenschappelijk onderzoek gelieerd aan de eigen bevoegdheden.	Wetenschappelijk onderzoek gelieerd aan de eigen bevoegdheden.	Wetenschappelijk onderzoek gelieerd aan de eigen bevoegdheden.	Wetenschappelijk onderzoek gelieerd aan de eigen bevoegdheden.	Gemeentelijke wetenschappelijke en culturele instellingen
Ruimtelijk gebruik & Campus development	Grote infrastructuurwerken (BELIRIS)			Huisvesting, mobiliteit, ruimtelijke ordening, stedenbouw, leefmilieu en openbare werken.				Huisvesting, mobiliteit, ruimtelijke ordening, stedenbouw, leefmilieu en openbare werken.
Andere bevoegdheden m.b.t. de werking van de instelling en haar personeel en/of studenten	Economie, werkgelegenheid, ontwikkelingssamenwerking, overheidsbedrijven, financiën, buitenlandse zaken en belangrijke delen van volksgezondheid, Sociale Zekerheid.	Gezondheid, bijstand aan personen, cultuur en sport.	Gezondheid, bijstand aan personen, cultuur en sport.	Economie en werkgelegenheid, toerisme Internationale betrekkingen gelieerd aan de eigen bevoegdheden.	Gezondheid en bijstand aan personen.	Gezondheid, welzijn, cultuur en sport	Gezondheid, welzijn, cultuur en sport	Burgerlijke stand & bevolking Politie Toerisme, cultuur en sport OCMW

Tabel 2. Verdeling van de bevoegdheden over de verschillende bestuurslagen in Brussel, toegepast op het hoger onderwijs, haar personeel en studenten (niet exhaustief).

2002]. Daarnaast mag men zich niet blind staren op de institutionele architectuur en dus op de formele aspecten van het bestuur en het beleid. Te vaak wordt immers voorbij gegaan aan de informele processen en politieke praktijken achter de schermen [Vaesen, 2008]. Bovendien hoeft de bestuurlijke fragmentatie niet noodzakelijk een beslissende (te hoge) drempel te vormen voor projecten waarin verschillende publieke, parapublieke en private partners samenwerken. Door bepaalde beleidsmakers wordt ter illustratie verwezen naar de ontwikkeling van de ziekenhuizen in Brussel en de synergie met de academische instellingen. In 2005 werd zo bijvoorbeeld een kaderakkoord getekend tussen het Institut Jules Bordet (co-bestuurd door het OCMW van Brussel-Stad en de ULB), het OCMW van Brussel-Stad, het gemeentebestuur van Brussel-Stad, de ULB, IRIS en het Erasmusziekenhuis om het Instituut Bordet te verplaatsen naar de gemeente Anderlecht en meer bepaald in te planten langs het Universitair Ziekenhuis Erasmus - ULB, om er zo verschillende oncologische activiteiten te concentreren. Daarbij werd dus niet alleen samengewerkt tussen verschillende academische, lokaal bestuurlijke en regionaal bestuurlijke instellingen; ook de transfer van de instelling naar een andere gemeente onderstreept dat de (eventuele) tegenstellingen tussen de verschillende Brusselse gemeentebesturen niet per definitie een onoverbrugbare hindernis hoeven te zijn.

26. Kort samengevat kan men stellen dat de Brusselse universiteiten en hogescholen zich bewegen in een complexe context die gekenmerkt wordt door een meerschalgige en multi-institutionele governancestructuur. Binnen deze gefragmenteerde beleidsstructuur staan IHO voor de uitdaging om te werken aan nieuwe mechanismen van samenwerking en aan gemeenschappelijke projecten, hetgeen moeilijker is dan in universiteitssteden die een kleiner administratief territorium beslaan en meer homogeen zijn. Ook voor het domein van beeldvorming en perceptie heeft deze vaststelling repercussies. Er bestaat geen gemeenschappelijk communicatieplan (voor IHO, publieke overheden en hun private partners) waarbij Brussel een branding krijgt als stadsgewest van onderzoek, innovatie en hoger onderwijs, kortom als een kennisstad.

2. De veelkleurige aanwezigheid van het hoger onderwijs in de stad

27. Bij de bespreking van de regionale weerslag van de hoger onderwijsinstellingen kan men een onderscheid maken tussen verschillende vormen van aanwezigheid: universiteiten behoren meestal tot de grootste werkgevers van een stad; studenten en medewerkers studeren en werken er niet alleen, maar sommigen onder hen leven er ook en besteden er een deel van hun inkomen aan consumptiegoederen en huisvesting; universiteiten en hogescholen rekruteren en trainen hoogopgeleide mensen en dragen zo bij tot het menselijk kapitaal en de plaatselijke arbeidsmarkt; en hoger onderwijsinstellingen kopen diverse goederen en diensten, waarvan een deel lokaal. Ook en bovendien nemen universiteiten deel aan verschillende ondernemende initiatieven die ook lokale economische effecten genereren, zoals wetenschapsparken, incubators en spin-offs, patenten, advieswerk en de commerciële valorisatie/exploitatie van onderzoek in het algemeen.

2.1. Brussel, grootste studentenstad van België

28. Met meer dan 86.000 studenten¹¹ positioneert het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zich als eerste studentenstad van het land, ver voor Gent (63.000 studenten), Leuven (40.000), Antwerpen (38.000) of Louvain-la-Neuve (23.000).

29. De studierichtingen economie, managementwetenschappen en recht nemen bijna 29% van de inschrijvingen. De politieke en sociale wetenschappen en de communicatie nemen dan weer 15% voor hun rekening. Van alle Brusselse IHO zijn de studierichtingen met betrekking tot gezondheid (medische en paramedische wetenschappen, farmacie,...) goed voor bijna 18%. De studierichtingen met een sterke creatieve component (kunst, architectuur,...) zijn ook populair (9%). De studierichtingen die mogelijk verband houden met de internationale functie van Brussel (vertaler, talen,...) vertegenwoordigen ongeveer 5% van de inschrijvingen. De wetenschappelijke of technische studierichtingen in enge zin (wetenschappen, ingenieur,...) vertegenwoordigen daarente-

¹¹ Men kan de studenten op drie verschillende manieren in kaart brengen: het aantal inschrijvingen (er zijn echter meer inschrijvingen dan studenten omdat sommigen verschillende opleidingen tegelijk volgen); het aantal studenten (namelijk het aantal fysieke personen); het aantal studenten uitgedrukt in voltijdse studiepunten van 60 ECTS (namelijk het aantal volledige cursussen waarvoor studenten zijn ingeschreven).

Opleiding	Studenten (%)
Economische en managementwetenschappen, juridische en criminologische wetenschappen	28,5
Medische wetenschappen en paramedische (waaronder scholen voor verpleegkunde)	15,6
Politieke en Sociale Wetenschappen (met inbegrip van informatie- en communicatietechnologie)	15,5
Ingenieurswetenschappen	7,6
Kunst	6,4
Onderwijs (lerarenopleiding)	5,2
Psychologie en pedagogische wetenschappen	3,6
Vertaling en vertolking	3,3
Wetenschap	3,1
Architecture et urbanisme	2,1
Bewegings- en revalidatiewetenschappen	2,1
Geschiedenis / Kunstgeschiedenis en Archeologie	2,0
Biomedische en Farmaceutische Wetenschappen	1,9
Taal- en letterkunde	1,8
Wijsbegeerte en moraalwetenschappen	0,6
Agronomie en biological engineering	0,6

Tabel 3. Studierichtingen gevolgd door studenten in Brussel. Bron: berekening BSI op basis van gegevens van CREF, VLIR, Etnic & DHO, 2011-2012.

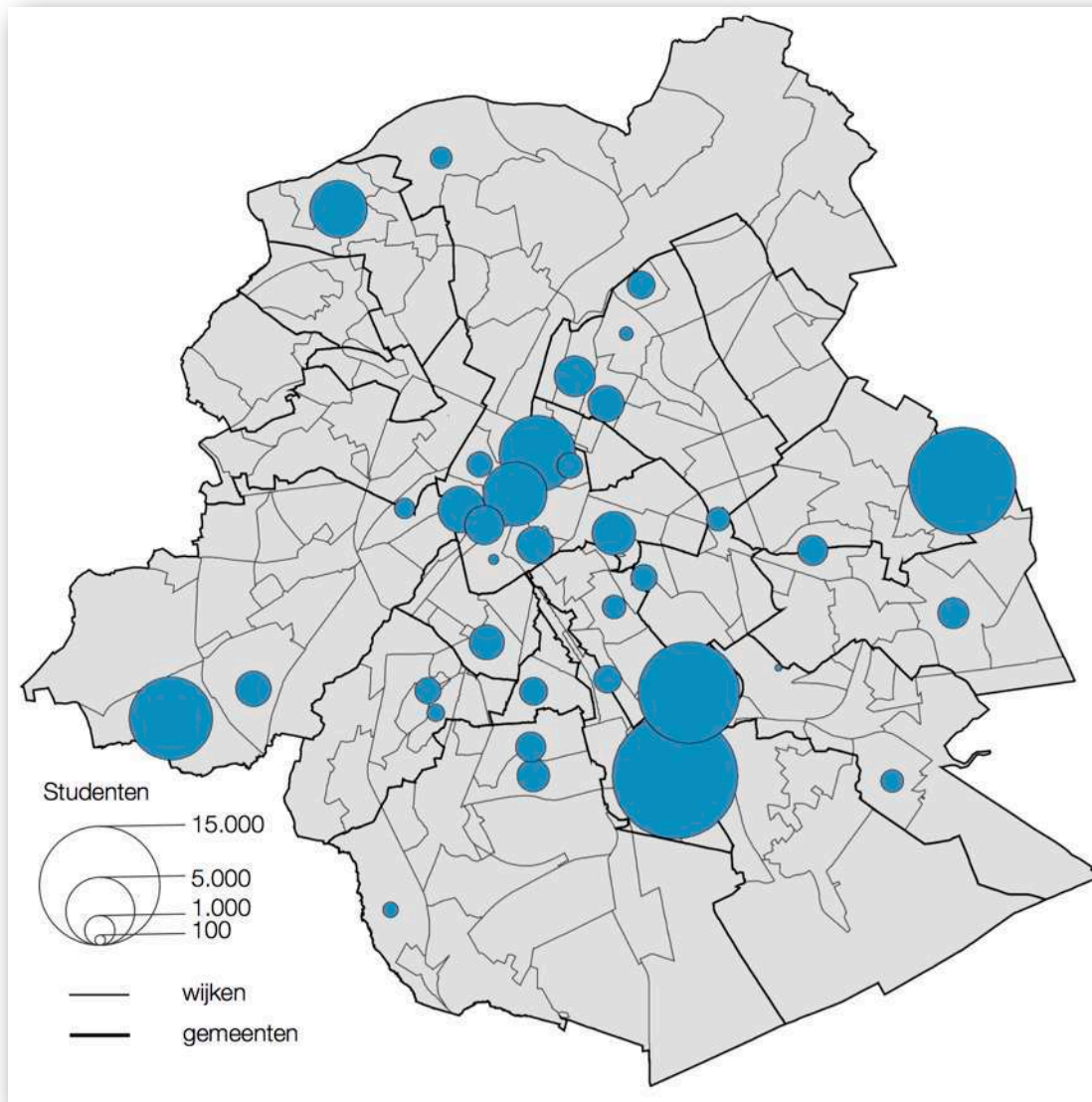
gen 11% van de inschrijvingen. Studenten in Brussel volgen dus zeer uiteenlopende studierichtingen, met een sterke dominantie van de humane wetenschappen in de brede zin, die het merendeel geabsorbeerd hebben van de democratisering van de toegang tot het hoger onderwijs sinds de jaren 1960. Het aandeel van de studierichtingen die verband houden met gezondheid kan vooral gekoppeld worden aan de drie campussen met universitaire ziekenhuizen die zich op het Brusselse grondgebied bevinden. Het belang van de creatieve studierichtingen kan dan weer worden verklaard door de aanwezigheid van tal van kunstinstellingen en de aanwezigheid van drie architectuurscholen.

30. De studenten die in Brussel studeren zijn in de eerste plaats overwegend studentes. Vrouwen zijn immers goed voor 57% van de ingeschreven studenten. Dit bevestigt een meer algemene vaststelling voor Brussel, namelijk de toegenomen vervrouwelijking van de studentenpopulatie sinds 1970 en de stabilisatie van het aandeel studentes rond de jaren 2000 [Droesbeke *et al.*, 2001; Van Campenhoudt *et al.*, 2008;

Vermandele *et al.*, 2010]. Dit gegeven onderstreept dat de democratisering van het hoger onderwijs voornamelijk is gerealiseerd door vrouwelijke studenten [Alaluf *et al.*, 2003; Vermandele *et al.*, 2010]. Dit gemiddelde percentage verbergt echter wel de grote onderlinge verschillen die bestaan tussen de verschillende studierichtingen [Vermandele *et al.*, 2010].

31. De kwestie van de democratisering van de toegang tot het hoger onderwijs kan niet los gezien worden van het sociaaleconomisch profiel van de studenten. Daarover bestaan overigens wat betreft Brussel relatief weinig geaggregeerde en onderlinge vergelijkbare gegevens [Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2013b]. In elk geval beschikt bijna 20% van de studenten in de Brusselse IHO over een studiebeurs (eenzelfde niveau is van toepassing op het geheel van de Vlaamse hoger onderwijsinstellingen). Universiteiten en hogescholen verstrekken bovendien zelf ook financiële steun aan studenten via hun sociale diensten. En de Brusselse OCMW's hebben dan weer in 2011 meer dan 2.900 leeflonen toegekend aan studenten met een leeftijd tussen 18 en 24 jaar [Defeyt, 2011]. De helft van deze steun zou bestemd zijn voor studenten van het hoger onderwijs. Het grote aantal studenten dat algemene sociale bijstand ontvangt, wijst op de tekortkomingen van het studiebeurssysteem in België - een bevoegdheid van de Gemeenschappen - en in het bijzonder op de beperking van dergelijke financiële tussenkomsten tot die kosten die rechtstreeks verband houden met de studies [De Wilde *et al.*, 2011].

32. Internationalisering is een ander kenmerk dat de Brusselse studentenpopulatie typeert. In 2011 beschikte 23% van de studenten niet over de Belgische nationaliteit en was 7% geen burger van de Europese Unie. Dit betekent echter niet dat ze allemaal uit het buitenland komen, want Brussel is sowieso al een internationale stad met 33% inwoners zonder de Belgische nationaliteit. De kinderen van deze niet-Belgen kunnen uiteraard ook wonen en studeren in Brussel. Onder deze internationale studenten zijn er een aantal opvallende vaststellingen te maken. In de Franstalige instellingen, bijvoorbeeld, valt de sterke aanwezigheid op van Franse studenten in de medische en paramedische opleidingen, wat recent aanleiding heeft gegeven tot een regulering van de inschrijvingen. Daarnaast zijn er de internationale uitwisselingsprogramma's voor studenten. In het kader van het Erasmuspro-

Figuur 1. Aantal studenten in hoger onderwijsinstellingen per buurt, op basis van de site. Bron: BSI inventaris van gegevens van CREF, VLIR, Etnic & DHO.

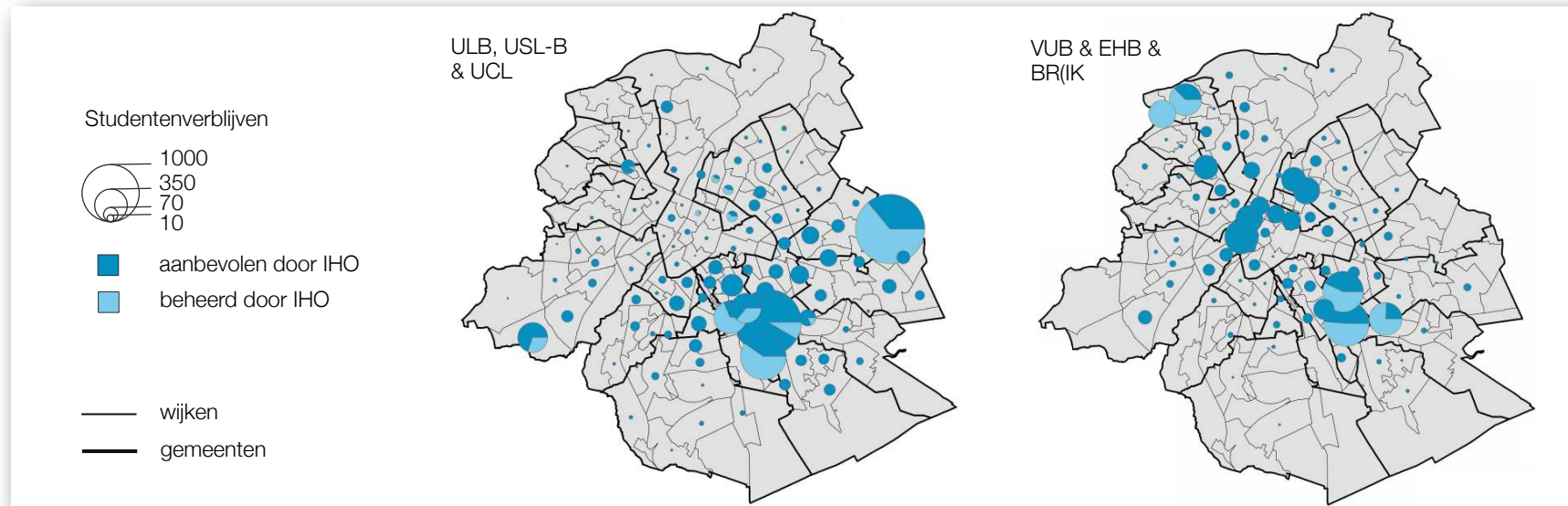
gramma, bijvoorbeeld, verwelkomden de ULB, VUB en USL-B zo tijdelijk 900 studenten (2011-2012), maar de andere instellingen vangen er eveneens op (cijfers niet beschikbaar). Brussel telde in de drie genoemde instellingen bovendien bijna 700 uitgaande Erasmusstudenten.

2.2. Een verspreide voetafdruk

33. In middelgrote studentensteden zoals Leuven of Louvain-la-Neuve, is de studentenaanwezigheid zeer zichtbaar. In een grote stad als Brussel valt deze aanwezigheid, ondanks de significante omvang, minder op.

34. Een eerste verklarende factor hiervoor is uiteraard het belang van de andere stedelijke functies in Brussel, waardoor het relatieve gewicht van de instellingen voor hoger onderwijs er beperkter is. Er zijn, bijvoorbeeld, ongeveer 14,6 inwoners per student in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tegenover 4,0 in Gent of 2,5 in Leuven.

35. Een tweede factor houdt verband met de inplanting van de instellingen, die in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest multipolair van karakter is en bovendien zich uit in verschillende vormen van inbedding. Het campusmodel omvat een groot privaat terrein (maar toegankelijk voor het publiek) en groepeerd auditoria, kantoren, bibliotheken, laboratoria, huisvesting en sport- en ontspanningsinfrastructuur die voornamelijk bedoeld is voor de studentengemeenschap. Dit model is van toepassing voor sites zoals Solbosch en "Oefenplein", maar ook in zekere mate voor CERIA-COOVI in Anderlecht dat Frans- en Nederlandstalige hogescholen herbergt (zonder er de instellingen van het middelbaar onderwijs te vergeten). Ontworpen vanuit een functionalistisch perspectief bevatten deze campussen overigens vaak interessant onroerend en onroerend erfgoed, ook al heeft de democratisering van het hoger onderwijs en de daarmee gepaard gaande vastgoedbehoefte vaak de architecturale kwaliteit van de gebouwen aangetast [Unger et al., 2004]. Het campusmodel wordt doorgaans gekenmerkt door zijn geïsoleerde vorm, die een breuk vormt met het omliggende stedelijke weefsel. Als locaties om te studeren en te werken, worden ze zelden

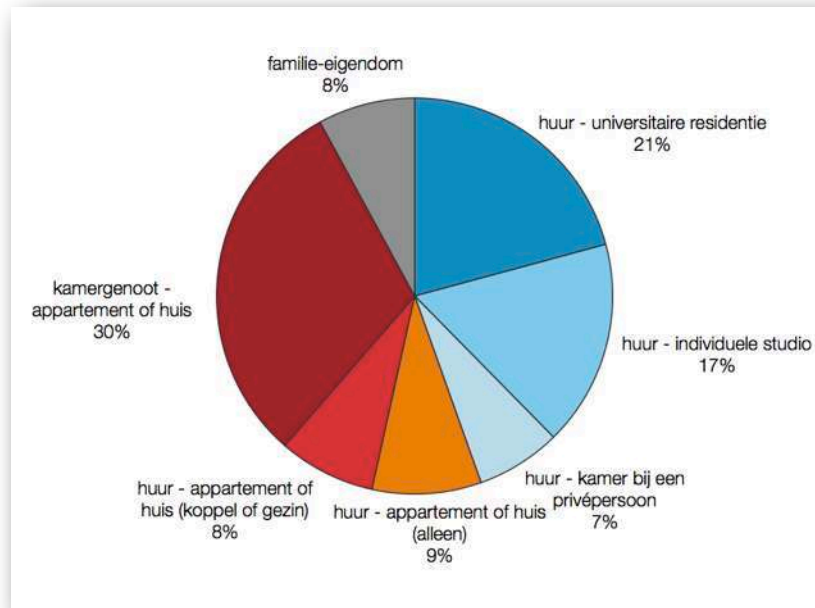

Figuur 2. Locatie van de koten vermeld door Br(ik), VUB & EHB (rechts) en door ULB, USL-B en UCL (links). Bron: Br(ik, huisvestingsdiensten van de IHO, cartografie BSI.

beschouwd als plaatsen om te leven en functioneren ze niet noodzakelijk als echte semipublieke ruimtes. De campussen van de universitaire ziekenhuizen in Anderlecht, Jette of Woluwe - nog meer perifeer gelegen binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - zijn ook relatief hermetisch afgesloten van hun onmiddellijke omgeving, ook al stelt hun medische functie hen uiteraard meer open voor de bevolking. Geen enkele van deze campussen vormt overigens echt een centrale plek met een regionale of lokale functie. Bovendien zijn ze vaak gesitueerd nabij gemeentelijke of Gewestgrenzen, wat niet helpt om ze te integreren in een stedelijke totaalvisie. Terwijl campussen de studieplaats zijn voor de meerderheid van de studenten in Brussel (ongeveer 60%), bezetten de hoger onderwijsinstellingen (vooral dan de hogescholen en Université Saint-Louis - Bruxelles) ook gebouwen die ingeplant zijn in het dichtbevolkte stedelijke weefsel. Die inbedding draagt uiteraard niet bij tot hun zichtbaarheid. De centralere locaties van deze laatste sites zorgen ervoor dat de studentenaanwezigheid er nog minder zichtbaar is dan in de perifere campussites.

36. Een derde factor wat betreft de verspreide voetafdruk van de IHO in Brussel is gerelateerd aan de residentiële patronen van studenten en personeel. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is de officiële woonplaats van ongeveer 37% van de studenten ingeschreven in het Brussels hoger onderwijs, wat hen doet opgaan in de bevolking in haar geheel. Ze maken daarbij sterk gebruik van de mogelijkheid om te verblijven in hun ouderlijk huis. Een deel van de studenten die verblijven in Waals-Brabant en Vlaams-Brabant (eveneens zo'n 27% van de studentenpopulatie) zit waarschijnlijk in dezelfde en pendelt bijgevolg naar de betrokken site(s) van hun IHO in Brussel. Gelukkig voor de Brusselse mobiliteit verplaatsen meer dan 8 op 10 studenten zich met het openbaar vervoer, te voet of met de fiets¹². De bereikbaarheid met het openbaar vervoer voor het merendeel van de sites voor hoger onderwijs is hiervoor een verklaring, zelfs al is de verbetering van de dienstverlening door de MIVB een echte uitdaging voor sommige campussen zoals Solbosch of het Universitair Ziekenhuis van de VUB in Jette. Dat

¹² Bron: berekening BSI op basis van gegevens van BELDAM, 2012.

Figuur 3. Type huisvesting van universiteitsstudenten die tijdens de week niet bij hun ouders verblijven. Bron: ADT-ATO enquête onder universiteitsstudenten, 2013-2014.

is ook het geval voor de bereikbaarheid per trein voor de hoofdcampus van de VUB via het station van Etterbeek.

37. Het deel van de studenten dat niet bij zijn ouders woont ("de kotstudenten"), zou ongeveer 60% van de universitaire studentenpopulatie bedragen. De studenten die tijdens de week bij hun ouders verblijven, zijn grotendeels diegenen waarvan de ouderlijke woning dicht bij de universiteiten gelegen is of van waaruit de universiteit gemakkelijk bereikbaar is. Hierbij moet opgemerkt worden dat hoe hoger het opleidingsniveau (en daarmee gecorreleerd: de leeftijd) is, hoe hoger het percentage studenten dat de ouderlijke woning verlaten heeft. Tijdens de bacheloropleiding is dat het geval voor 44 tot 57% van de studenten het geval, tegenover 70 tot 80% voor de studenten in de masteropleiding.¹³

38. Het aanbod omtrent studentenhuysvesting in eigendom van of beheerd door de instellingen voor hoger onderwijs is geconcentreerd in de buurt van de grote campussen (Solbosch, Oefenplein, Erasmus, Jette en Woluwe). De private koten waarnaar verwezen wordt door de Franstalige instellingen zijn geconcentreerd in het zuidoostelijke kwadrant van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en vooral in de eerste kroon. Langs Nederlandstalige zijde wordt dan weer verwezen naar private koten die sterk geconcentreerd zijn in de Vijfhoek en in Koekelberg en Schaarbeek, nauw verbonden met de onderwijslocaties. De studentenbuurt van de "Nederlandstaligen" is dus eerder op de Vijfhoek gericht en die van de "Franstaligen" in Elsene en Sint-Gillis.

39. In elk geval is het aantal koten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest erg beperkt (*grosso modo* 10.000 à 12.000, ofwel ongeveer 2% van het totaal aantal woningen in Brussel) en zijn ze ook niet altijd als zodanig herkenbaar. Ook dat beperkt hun zichtbaarheid buiten de campussen. Dit wordt ook bevestigd door de ADT-ATO enquête. Daarin wordt vastgesteld dat de studentenhuysvesting geen gesloten markt is, die enkel gericht is op studenten. In feite maken de (universitaire) kotstudenten in de strikte zin (gehuysvest in een universiteitsresidentie, een individuele studio of een kamer bij een particulier) slechts 45% uit van alle ondervraagde universitaire studenten die niet bij hun ouders inwonen. Onder verschillende vormen van "samenwonen" zijn heel wat studenten zo vooral te vinden zijn in de "gewone" segmenten van de woningmarkt. Ook daardoor valt hun aanwezigheid minder op.

¹³ Bron: enquête ADT-ATO onder de universiteitsstudenten in 2013-2014. We beschikken niet over een schatting voor de hogescholen, maar hun rekrutering verloopt meer lokaal en het opleidingsaanbod bestaat voornamelijk uit korte cycli, waardoor het aandeel studenten dat nog bij hun ouders woont waarschijnlijk veel hoger ligt.

Rankings van universiteiten

De universiteiten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vormen, net zoals alle andere academische instellingen wereldwijd, het onderwerp van een reeks internationale rankings.

Daarbij wordt aan de hand van een serie indicatoren de kwaliteit van het onderzoek en de opleiding van de betreffende instellingen en eventueel hun academische reputatie bepaald en worden de resultaten voor de afzonderlijke universiteiten via een totaalscore in een rangorde weergegeven.

De bekendste rankings momenteel zijn de QS World University Rankings (www.topuniversities.com), de Academic Ranking of World Universities (ARWU - www.shanghairanking.com) en de Times Higher Education World University Rankings (<http://www.timeshighereducation.co.uk>). Afhankelijk van de ranking wordt een totaalbeeld gegeven geldend voor de volledige universiteit, maar er kan eveneens dieper ingegaan worden op faculteiten, onderzoeksdpartementen, disciplines en/of academische reputatie.

De publicatie van de resultaten en rangordes wordt meestal opgepikt door de nationale media, waarbij de plaats van de eigen nationale of regionale instellingen wordt weergegeven, waarmee impliciet een nationale of regionale rangorde van de universiteiten wordt gepresenteerd. Dat leidt tot toenemende (inter)nationale competitiviteit tussen de academische instellingen.

Er dient echter te worden opgemerkt dat deze rankings een weinig genuanceerd beeld bieden of ten minste, dat de resultaten op weinig genuanceerde wijze in de media worden gepresenteerd. De keuze van de parameters die worden gehanteerd (vb. publicatieoutput, citaties, reputatie van de instelling bij alumni, de toekenning van belangrijke prijzen zoals de Nobelprijs) en vooral het gewicht dat aan deze parameters wordt toegekend bij de berekening van een totaalscore, zijn namelijk niet instellingneutraal.

De eigenheid van de universiteit, de strategische beleidskeuzes die in het verleden zijn gemaakt, de schaalgrootte, ... zijn allemaal aspecten die bijdragen tot het complexe karakter van de universiteiten

en dat laat zich moeilijk definiëren en kwantificeren via geijkte, identieke parameters die op alle instellingen van toepassing zijn. Toch blijkt dat veel universiteiten proberen hun beleid af te stellen op de plaats die in één of meerdere verschillende rankings wordt ingenomen. Door academische interviews wordt betoogd dat de zichtbaarheid die een universiteit uit een ranking haalt, haar zonder meer een grotere aantrekkingskracht geeft wat betreft studenten en docenten.

Daartegenover staat dat het beantwoorden aan de onderzoek- en publicatiecriteria van een ranking een enorme druk voor het academisch personeel met zich brengt. Daarbij worden door sommige geïnterviewden ook vragen gesteld over de impact van deze concurrentie op het onderwijs dat verstrekt wordt enerzijds en op het profiel van de docenten (een focus op docenten met een onderzoeks- en publicatiedossier eerder dan uitgaande van goede pedagogische kwaliteiten?) anderzijds.

2.3. Het onderzoek

40. Onderzoek, ontwikkeling en innovatie staan centraal in het Europese Verdrag van Lissabon (2000) dat gewijd is aan de kenniseconomie. In 2002 hebben de Europese leiders in Barcelona de innovatie-inspanningen becijferd en de lidstaten gevraagd om hun uitgaven in verband met onderzoek en ontwikkeling (R&D) te verhogen tot 3% van het bruto binnenlands product (BBP). Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kent een zwakke investeringsgraad in onderzoek en ontwikkeling ten opzichte van de Europese doelstellingen, het EU-gemiddelde, de andere Belgische Gewesten en zelfs ten opzichte van een aantal Europese hoofdstedelijke regio's. In 2011 bedroeg dit percentage voor Brussel 1,4% van het BBP tegenover iets meer dan 2,4% in Vlaanderen en 2,5% in Wallonië. In Brussel is deze onderinvestering hoofdzakelijk te wijten aan de zwakke uitgaven voor R&D in de private sector, die slechts 50% van de investeringen vertegenwoordigen tegenover 57% in Vlaanderen en 75% in Wallonië [Clerbois et al., 2013]. De private onderinvestering is grotendeels het gevolg van de relatieve zwakte van het hoogtechnologische en mediumhoogtechnologische industriële weefsel. Dit is begrijpelijk gezien de beperkte en verstedelijkte aard van het Brusselse grondgebied en zijn status als internationale stad die sterk gerelateerd is aan bestuurlijke functies [Innovative Brussels, 2013]. Een groot deel van de farmaceutische industrie in de Brusselse metropolitane zone is bijvoorbeeld gelegen in Waals-Brabant. Bovendien zijn het doorgaans grote industriële bedrijven die een groot aandeel hebben in de private R&D uitgaven [Vincent, 2009] en daarin speelt de zwakke beslissingsmacht van Brussel op economisch vlak en de achteruitgang van het Belgische kapitalisme ten voordele van transnationale bedrijven een nadelige rol. Omdat R&D een strategische sector is, wordt ze immers vaak verbonden met de hoofdzetels van bedrijven en deze zijn steeds minder talrijk aanwezig in België [Vanderhoff et al., 2009; David et al., 2013].

41. Zowel het gebrek aan private investeringen als de dichtheid aan IHO zorgen ervoor dat in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in feite de meerderheid (59%) van de 15.288 werknemers in de R&D-sector (64% van de onderzoekers) in het academische milieu is tewerkgesteld¹⁴. De

¹⁴ Bron: IBSA-BISA, Tabel 9.1.2.1 & 9.1.2.2, 2011.

hogescholen zijn niet helemaal afwezig in deze sector (vooral in die instellingen die masteropleidingen in technologische domeinen aanbieden), maar hun financieringswijze en operationele procedures zorgen ervoor dat hun bijdrage beperkt blijft [ADISIF, 2013]. De meeste van deze onderzoekers zijn dus aangesteld bij de universiteiten.

42. De Brusselse vestigingen van de UCL of de KUL, het hospitaalpersoneel, het technisch en administratief personeel buiten beschouwing gelaten, tellen de Brusselse universiteiten meer dan 4.000 onderzoekers in voltijdse equivalenten¹⁵. Een significant deel (ongeveer 70%) van deze onderzoekers werkt in een context van fundamenteel onderzoek en dus onderzoek op academisch initiatief, met thema's die redelijk vrij gekozen worden en waarbij de onderzoeksagenda's weinig belemmerd worden door een logica van valorisatie op korte termijn. De onderzoekers worden voornamelijk gefinancierd vanuit de werkingsmiddelen van universiteiten (via de budgetten voor professoren en doctorale assistenten), grote onderzoeksfondsen van de Gemeenschappen (bijvoorbeeld FNRS & FWO) of nog Europese programma's (bijvoorbeeld *grants* van de European Research Council). Dit onderzoek levert een belangrijke bijdrage aan de vele doctoraatsthesisen die worden afgeleverd (369 doctoraatsthesisen verdedigd in 2011 in Brussel, UCL-Woluwe inbegrepen).

43. Binnen een internationaal vergelijkingskader wordt publicatieoutput als een belangrijke graadmeter gezien voor het meten van de wetenschappelijke excellentie van instellingen en/of regio's. Op basis van de Thomson Reuters Web of Science Core Collection-databank werd in het kader van deze BSI-studie een analyse gemaakt van de gezamenlijke publicatieoutput van de kennisinstellingen in Brussel (Brussels Hoofdstedelijk Gewest) voor de periode 2008-2012. Naar totale aantallen kan worden vastgesteld dat Brussel bijzonder sterk scoort als kennisregio: de publicatieactiviteit per 10.000 inwoners is aanzienlijk hoger in Brussel dan in Vlaanderen en België en vergeleken met de gekende gegevens uit de SCOPUS-databank eveneens aanzienlijk hoger dan het Europese gemiddelde (EU-28).

Entiteit	Publicaties per 10.000 inwoners
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	45,1
Vlaanderen	18,7
België	16,0
Europese Unie (EU28)	13,7

Tabel 4. Publicatieactiviteit per 10.000 inwoners voor Brussel, Vlaanderen, België en EU-28. Bron: Brussels Hoofdstedelijk Gewest: berekening op basis van de Thomson Reuters Web of Science Core Collection; Vlaanderen en België: ECOOM Indicatorenboek, 2013, p. 166; EU-28: BELSPO, Annual Report 2013, p. 7.

44. Dit maakt van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een kennisregio bij uitstek in het hart van Europa. Ongeveer 70% van deze publicaties in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden gerealiseerd door de IHO, de resterende 30% door publieke instellingen uitgezonderd de IHO en door organisaties en ondernemingen in de economische en industriële sectoren. Slechts een klein gedeelte daarvan zijn co-publicaties tussen beide groepen. Klinisch onderzoek, fysica en ingenieurswetenschappen zijn de sterkst scorende domeinen wat publicatieaantallen betreft binnen de IHO. Bij de andere instellingen en organisaties is het aantal publicaties in de geowetenschappen en in de biologie het hoogst; het belang van de publieke onderzoeksinstellingen is hierin overduidelijk. De publicatieactiviteit geeft ook aan dat de Brusselse IHO een hoge graad van internationale samenwerking hebben en dit met instellingen uit 150 verschillende landen. Naar intensiteit is Frankrijk de

¹⁵ Bron: jaarstatistieken CREF & VLIR, 2011.

meest preferentiële partner, en dit in een top 10 waarvan acht landen zich in Europa situeren (de overige twee landen zijn Canada en de Verenigde Staten). De intensiteit van samenwerking en de keuze van de internationale partners is sterk gelijklopend voor de meeste disciplines, met uitzondering van de Humane en de Sociale Wetenschappen, waar Nederland de hoogste plaats inneemt wat betreft het aantal co-publicaties.

45. Een andere evolutie is het toenemend belang van Europese subsidies in de financiering van onderzoek. Gezien de schaal waarop de oproepen gelanceerd worden en hun competitieve aard, is deelname aan dergelijke programma's ook een soort meting van de academische competitiviteit van de universiteiten [Cicille et Halbert, 2012, p.55-57 & 59-62]. Het EU Kaderprogramma is verreweg de belangrijkste Europese tussenkomst voor onderzoek en technologische ontwikkeling. Zo financiert bijvoorbeeld het zevende kaderprogramma voor onderzoek en technologische ontwikkeling (FP7) van de Europese Unie een reeks acties met als doel om bij te dragen tot de totstandkoming van een Europese onderzoeksruimte (ERA) in een logica van excellentie. In het FP7 werd 29% van het aan België toegewezen budget toegekend aan instellingen die zich in Brussel bevinden. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest profiteert daarbij wel van het feit dat het de hoofdzetel is van diverse internationale instellingen en organisaties met onderzoekscoördinatie (waardoor Brussel fungeert als een soort van postbus). De Belgo-Brusselse spelers (*sensu strictu*) kregen 15% toebedeeld. Met 233 toegekende projecten waren de universiteiten, de universitaire ziekenhuizen en de hogescholen de meest actieve spelers wat betreft het aantal projecten [Van Loon & Laurent, 2013].

46. Naast het fundamentele onderzoek kan er ook meer toegepast gewerkt worden, voornamelijk dan gericht op onderzoeksthema's die worden aangegeven door externe financiers. In sommige gevallen gaat het om specifiek onderzoek dat dient ter ondersteuning van de besluitvorming van overheden. Zowat 30% van de onderzoekers wordt met dergelijke middelen betaald. Ondanks de specifieke onderzoeksfocus waarin ze werken, beschikken ze daarbij wel over voldoende vrijheid at betreft de aanpak van het onderzoek en de methodologische keuzes.

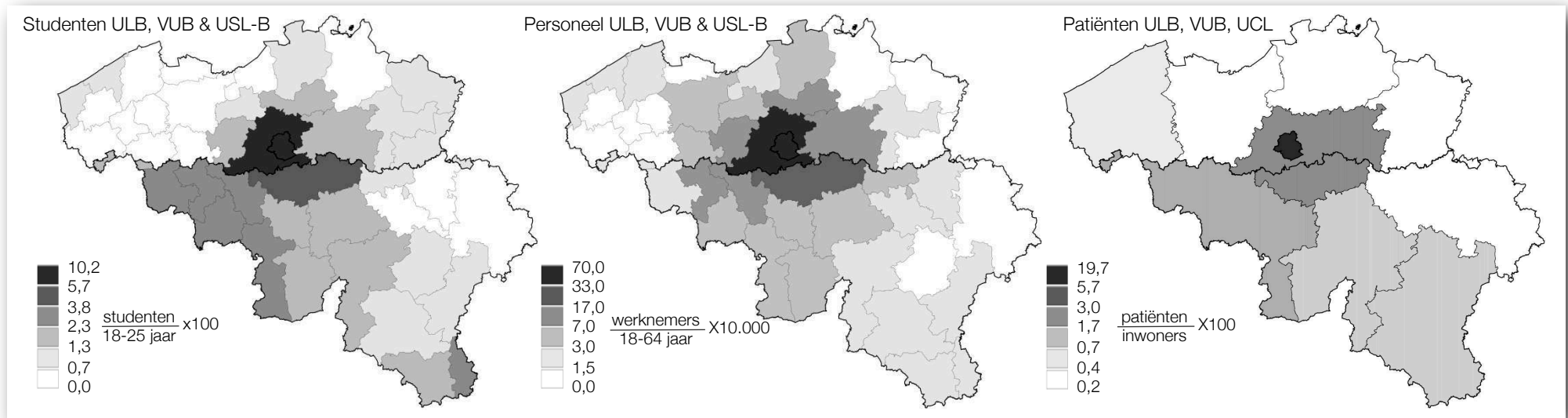
In dat kader doet men een beroep op academische onderzoekers omwille van hun ervaring in de omgang met complexe problemen of nog om nieuwe methodes te ontwikkelen. In sommige gevallen wordt onpartijdigheid en onafhankelijkheid van de onderzoeksresultaten als motivatie naar voren geschoven. Dergelijk toegepast, beleidsondersteunend en/of contractonderzoek of consultancy in de strikte zin valt niet te verwaarlozen, maar blijft wel minder omvangrijk dan het fundamentele onderzoek.

2.4. Dienstverlening aan de samenleving

47. De gezondheidssector in Brussel is een mooi voorbeeld van de integratie van de verschillende (traditionele) missies van de universiteiten: onderwijs, onderzoek en maatschappelijke dienstverlening. Drie universitaire ziekenhuizen en drie algemene ziekenhuizen met een universitair karakter zijn actief op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De specifieke aard van deze universitaire ziekenhuizen bestaat erin dat ze naast hun zorgfunctie ook een onderwijsfunctie en een wetenschappelijke onderzoeksfunctie op zich nemen. Ze zijn telkens afhankelijk van een universiteit met een medische faculteit [RUZB-CHAB, 2007]. De ziekenhuizen met universitair karakter hebben dan weer specifieke akkoorden met de academische ziekenhuizen voor de vorming van gezondheidswerkers en voor gespecialiseerde zorg. Samen vertegenwoordigen ze 4.200 bedden of 52,3% van de bedden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en 7,8% van de bedden in België. Ze behandelen ook 61% van de gehospitaliseerde patiënten in Brussel¹⁶. Met 12.108 mensen in dienst (2012) zijn ze uiteraard ook een belangrijke werkgever.

48. We hebben het gewicht van de inschrijvingen aan de medische faculteiten al onderstreept (18% van de Brusselse studentenpopulatie ofwel 15.000 studenten), zowel aan de universiteiten (geneeskunde, biomedische wetenschappen,...) als aan de hogescholen (verpleegkundigen, zorgverstrekkers,...). Via stages zijn deze ziekenhuizen uiteraard een bevoorrechte plaats om de theorielessen in de praktijk te brengen. Maar door hun inbreng dragen de studenten ook bij aan de dagelijkse werking van deze instellingen. Naast de medische beroepen

¹⁶ Bron: FOD Volksgezondheid, berekeningen BSI, 2012.

Figuur 4. Uitstraling van de Brusselse universiteiten in België: rekrutering van studenten, rekrutering van personeel en rekrutering van patiënten van universitaire ziekenhuizen. Bron: FU-US (2010), personeelsfiches ULB/VUB/USL-B (2012), FOD Volksgezondheid (2012).

biedt deze sector ook stagemogelijkheden in andere domeinen, zoals bedrijfs- en technisch management. Opmerkelijk is dat de enige gespecialiseerde opleiding in verband met medische apparatuur in de Franse Gemeenschap in Brussel gesitueerd is.

49. Op onderzoeksvlak voldoen de universitaire ziekenhuizen, met hun personeel en specifieke infrastructuur, grotendeels aan de behoeften van het klinisch onderzoek. Dit wordt vaak uitgevoerd met hulp van de overheid en in samenwerking met de farmaceutische industrie, die goed vertegenwoordigd is in het Brussels metropolitaans gebied. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft in 2012 onder meer "ClinicoBRU" op poten gezet, een sectoraal platform dat gedeeld wordt door de drie Brusselse universitaire ziekenhuizen. In 2013 zijn 200 gesponsorde projecten in dit kader gestart, met 750 onderzoekers en verpleegkundigen en 2.000 patiënten. Een deel van de spin-offs van de Brusselse universiteiten is eveneens actief in de medische sector in de ruime zin.

50. Naast hun activiteiten op het vlak van onderwijs en onderzoek spelen de universitaire ziekenhuizen ook een dominante rol in het gezondheidssysteem door het verstrekken van zorg. Deze instellingen behandelen bovendien specifieke pathologieën (traumatologie, oncologie,...), wat ervoor zorgt dat hun uitstraling het regionale kader in ruime mate overstijgt: 55% van de patiënten die gehospitaliseerd worden in een Brussels universitair ziekenhuis is Brusselaar, 23% komt uit Vlaanderen, 20% uit Wallonië en 2% is in het buitenland gedomicilieerd.

51. Deze sterke integratie van de drie traditionele missies van de universiteit en de nauwe samenwerking met de hogescholen zijn vrij specifiek voor de gezondheidssector. Dit wordt uiteraard gefaciliteerd door het feit dat de universitaire instellingen in dit geval exploitanten zijn van het geheel van de sector, waarbij ze de financiering van diverse bronnen verkrijgen (de Gemeenschappen voor het onderwijs, Gemeenschappen en Gewesten voor het onderzoek, de Federale Overheid voor de sociale zekerheid en de gezondheidszorg) rondom hun ziekenhuizen. Ondanks die verschillende financieringsbronnen worden de universitaire ziekenhuizen geconfronteerd met heel wat financieringsmoeilijkheden.

52. Andere vormen van maatschappelijke dienstverlening van de universitaire instellingen zijn veel minder gestructureerd en geïntegreerd. Ter illustratie kan verwezen worden naar de voortgezette opleidingen die verstrekt worden of naar het onderzoek over Brussel, dat gepro-

moot wordt door de oprichting van interne onderzoeksnetwerken binnen de universiteiten en door het interuniversitair platform *Brussels Studies Institute* (zie ook punt 3.1 hieronder). Het belang van de pedagogische studierichtingen moet ook benadrukt worden (ongeveer 7% van de inschrijvingen van de totale studentenpopulatie in Brussel) in de Brusselse context (demografische groei, maar ook een hoge mate van *drop out* op school). Initiatieven om jongeren met moeilijkheden op school te laten genieten van de steun van studenten bestaan voornamelijk aan de ULB (Schola) en aan de VUB/EHB (BRUTUS). Daar wordt studiebegeleiding georganiseerd bedoeld voor de secundaire scholen (en recent ook lagere scholen, wat betreft de ULB) in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Studenten geven er gratis lessen te geven aan jongeren. Het doel van deze projecten is simpel: bijdragen aan studieresultaten en de kansen op afstuderen in het leerplichtonderwijs verhogen en zo tegelijk de kansen op toegang tot hoger onderwijs gaaf houden [Chaltin en Janssens, 2013].

2.5. Economische actoren en werkgevers

53. Universiteiten en hogescholen fungeren ook als een belangrijke economische actor, al is het maar door de omvang van de uitgaven die ze realiseren. Kijken we naar de inkomstzijde van enkel en alleen maar de vier grote (door de Franse en Vlaamse Gemeenschap) erkende universiteiten die momenteel in Brussel actief zijn (ULB, VUB, USL-B en UCL-Woluwe; HUB wordt hier even buiten beschouwing gelaten, wegens gebrek aan onderling vergelijkbare gegevens), dan beliepen hun gezamenlijke inkomsten voor 2012 in totaal zo'n 617 miljoen euro (het equivalent van 23% van de begroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest). Slechts 9% daarvan kwam overigens

Tabel 5. Evolutie van de overheidsuitgaven per student hoger onderwijs, inflatiegezuiverd (2002 = index 100). Bron: *Fédération Wallonie-Bruxelles & Vlaamse Overheid - Onderwijsstatistieken*.

Entiteit	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Franse gemeenschap	100,0	98,9	97,1	97,7	97,7	97,2	98,7	94,8
Universiteit	100,0	98,8	97,7	98,1	95,9	95,6	94,3	90,1
Hogeschool	100,0	99,1	96,4	97,3	100,0	99,2	103,9	100,0
Vlaamse gemeenschap	100,0	99,7	105,0	102,9	105,6	114,9	125,8	124,7

voort uit de inschrijvingsgelden die de studenten betaalden (het inschrijvingsgeld in beide onderwijssystemen is bovendien verschillend: aan Franstalige instellingen bedraagt het 835 euro; aan Nederlandstalige instellingen bedraagt het 619 euro). Zo'n 265 miljoen euro werd dat jaar gependeed aan allerlei diensten en goederen (bedrijfskosten) zoals horeca-uitgaven, kantoorbenodigheden, reis- en verblijfkosten enzovoort (voor de ULB bijvoorbeeld werd daarbij iets meer dan de helft van het betrokken bedrag in Brussel zelf uitgegeven). Verdere splitsingen naar uitgaven zijn op dit ogenblik moeilijk of niet te geven omwille van de onderlinge onvergelykbaarheid van de universiteitsbegrotingen.

54. Tegelijk worden de financiële capaciteiten van de gesubsidieerde hoger onderwijsinstellingen in Brussel ook mee bepaald door de financieringsmechanismen vanwege de betrokken overheden. Vanzelfsprekend spelen de Franse Gemeenschap en de Vlaamse Gemeenschap, gezien hun bevoegdheid omtrent hoger onderwijs, daarbij een sleutelrol. Ze zorgden voor een basisfinanciering, die goed was voor 56% van de inkomsten van de vier hoger genoemde Brusselse universiteiten in 2012. Beide Gemeenschappen werken met een zogenaamde "gesloten enveloppefinanciering" waardoor er sprake is van een interne concurrentie tussen de betrokken instellingen (winst voor de ene betekent verlies voor de andere). Bovendien zijn de budgettaire capaciteiten van beide Gemeenschappen sterk verschillend. De tabel toont de evolutie van de overheidsuitgaven (inflatiegezuiverd) per student in het hoger onderwijs voor de Franse Gemeenschap enerzijds en de Vlaamse Gemeenschap enerzijds, met 2002 als referentiejaar. Voor beide entiteiten schommelt het indexcijfer, maar de globale evolutie is positief voor de Vlaamse Gemeenschap en negatief voor (het geheel van) de Franse Gemeenschap. In beide Gemeenschappen staat de onderfinanciering van het hoger onderwijs wel op de agenda.

55. Dat de hoger onderwijsinstellingen een belangrijke werkgever zijn, mag eveneens duidelijk zijn. De universiteiten en hogescholen hadden zo in 2011 meer dan 16.000 mensen in dienst. Wanneer ook rekening gehouden wordt met de personen die in de universitaire ziekenhuizen werken, dan gaat het zelfs om meer dan 28.000 personen, of 4,5% van de loontrekkende tewerkstelling. Hier moeten nog de studentenjobs aan worden toegevoegd. Uit de ADT-ATO enquête blijkt dat 33% van

de ondervraagde universiteitsstudenten werken tijdens hun studies. Het merendeel hiervan (63% van deze 33%) werkt zelfs gedurende heel het jaar en 67% van de jobs bevindt zich in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

56. Ongeveer 46% van het personeel van de IHO woont ook in Brussel. Dit is van dezelfde grootteorde als voor alle werknemers die in Brussel werken. Maar rekening houdend met het kwalificatieniveau van het personeel en de perifere ligging van enkele grote campussen kunnen we stellen dat de Brusselse verankering van de sector een beetje uitgesprokener is dan in andere sectoren met een vergelijkbaar kwalificatieniveau. Dit heeft uiteraard een invloed op de belastinginkomsten in Brussel.

57. De IHO spelen eveneens een belangrijke rol als economische actor via de vermarkting en commercialisering van hun onderzoek, dat zich vertaalt in verschillende vormen van contractonderzoek, in het beheer van octrooien, in het verwerven van inkomsten uit licenties en in het ontwikkelen van spin-off initiatieven. Bekijken we het totaal van de middelen waar het om gaat, en dit op basis van gegevens van de onderzoeksdepartementen van de drie universiteiten ULB, VUB en USL-B, dan zien we dat hieromtrent een bedrag van 20 miljoen euro wordt gegenereerd aan specifiek (niet-beleidsondersteunend) contractonderzoek en dienstverlening. Daarbij wordt geen rekening gehouden met de dienstverlening die gepresteerd wordt binnen de bovenvermelde universitaire ziekenhuizen. Bijkomend zien we ook dat de vermelde universiteiten gezamenlijk 50 actieve spin-offs ten en 4 incubatoren bezitten, wat belangrijk is voor het stimuleren van de innovatiecapaciteit binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en voor het aantrekken van hoogtechnologische bedrijven naar Brussel.

3. Uitdagingen in Brussel, uitdagingen voor Brussel

3.1. Het beheer van het onderzoek en onderwijs in Brussel

58. De meervoudige fragmentatie van het hoger onderwijs in Brussel, met de vele instellingen waar eerder al aan gerefereerd werd, maar ook de interne versplintering binnen de hoger onderwijsinstellingen zelf (grotendeels gebaseerd op disciplinair gestructureerde faculteiten en andere specialisaties) heeft ook duidelijk invloed op de productie van kennis en het eventuele gebruik ervan in het stadsgewest.

59. Welke *flows of knowledge* bestaan er precies in het Brusselse stadsgewest en welke positie nemen de verschillende actoren daarbij in? Op dit ogenblik hebben we slechts een uitermate partieel en vaak anekdotisch zicht op de rol die kennisinstellingen in Brussel spelen en op het gebruik van kennis die al dan niet door hoger onderwijsinstellingen geproduceerd wordt. Wel is het duidelijk dat recent een aantal initiatieven werden genomen, die er onder meer op gericht waren om de fragmentatie van kennis (deels) te compenseren. In dat opzicht kan het project "Brussel, culturele hoofdstad van Europa" (2000) beschouwd worden als een belangrijk startpunt wat betreft een meer ingrijpende en gestructureerde deelname van academische actoren in de stad [Corijn en De Lannoy, 2000]. Verschillende initiatieven en reflectiemomenten over de toekomst van Brussel werden gelanceerd en ook academici namen eraan deel. Een heel zichtbare exponent was ongetwijfeld de Staten-Generaal van Brussel die doorging in 2008-2009 [Nassaux, 2011; s.n., 2010]. Daaruit vloeiden ook een aantal andere projecten voort, waaronder de oprichting van het *Brussels Studies Institute*, waarbij samenwerking over de levensbeschouwelijke, taalkundige en disciplinaire muren heen centraal stond.

60. Aan Nederlandstalige zijde werden een aantal herschalingoperaties doorgevoerd in het hoger onderwijs de afgelopen decennia. Tijdens de grote fusieoperatie van 1995-1996 gingen zo 17 instellingen op in de Erasmushogeschool Brussel (EHB). Voor de Nederlandstalige katholieke instellingen ging het om een gefaseerde consolidatiebeweging, die nog aan gang is: 11 instellingen vormden zo de EHSAL (zelf opgericht in 1925), terwijl 14 instellingen fuseerden tot St. Lukas en Luca School of Arts. De eerstgenoemde instelling, waaraan de Katholieke Hoge-

school Brussel (zelf een conglomeraat van 3 instellingen) en de IRIS Hogeschool Brussel werden gekoppeld (2002), ging dan weer in 2007 samen met de HONIM en VLEKHO de basis vormen van de Hogeschool-Universiteit Brussel (HUB), die sinds 2013 in koppeling ligt met KAHO St. Lieven (Gent) onder de (voorlopige) naam HUB-KAHO.

61. Met de vorming van zogenaamde "associaties" werden vanaf 2002-2003 ook samenwerkingsverbanden tussen universiteiten en hogescholen geïnstitutionaliseerd binnen de Vlaamse Gemeenschap en dat voornamelijk op levensbeschouwelijke basis. Een piste om voor de betrokken hoger onderwijsinstellingen een dergelijke alliantieoperatie te laten verlopen op een territoriale basis werd dus niet gevolgd. Daardoor zijn er momenteel langs Nederlandstalige zijde (gesubsidieerd door de Vlaamse Gemeenschap) twee associaties actief op het Brusselse grondgebied namelijk de Universitaire Associatie Brussel, die de Vrije Universiteit Brussel en de Erasmushogeschool omvat, en de Associatie KU Leuven, waartoe de HUB-KAHO en LUCA School of Arts horen.

62. Langs Franstalige kant versterkt de herstructurering van het hoger onderwijslandschap, gerelateerd aan de hervorming van Minister Marcourt (2013), de integratie tussen universiteiten, hogescholen en kunsthogescholen in een gemeenschappelijk sturing- en coördinatiesysteem binnen de Fédération Wallonie-Bruxelles: l'Académie d'Enseignement Supérieur et de Recherche (ARES). Nog belangrijker is echter dat deze hervorming verder gaat dan de klassieke historische en levensbeschouwelijke breuklijnen door lokale coördinatieclusters op te leggen en dit op een territoriale basis [zie Molitor, 2010]. Daardoor wordt uitgegaan van een regionale schaal voor het organiseren en optimaliseren van de infrastructuur en de openbare diensten. Een van deze regionale clusters komt overeen met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het is het enige gebied dat rondom twee universiteiten (de ULB en de USL-B) georganiseerd is en waar de levensbeschouwelijke tegenstellingen overstegen worden, en dit zowel op het niveau van de hogescholen als op dat van de universiteiten. De bezorgdheid om de UCL niet te isoleren, dat in Brussel wel campussen maar geen hoofdzetel heeft, heeft er echter voor gezorgd om deze territoriale clusters tijdens de onderhandelingen een deel van hun bevoegdheden te ontnemen ten voordele van ARES of één van de drie academische interzonale clusters (waaronder Brussel - Waals-Brabant), bevoegd voor het stimuleren van

slaagkansen en het formuleren van voorstellen omtrent de evolutie van het hoger onderwijsaanbod van het korte type. De clusters bieden nu een embryonale mogelijkheid tot algemene coördinatie op het niveau van Brussel voor het Franstalig hoger onderwijs. Door de asymmetrische constructie binnen beide Gemeenschappen in Brussel stelt zich wel de vraag naar een mogelijke samenwerking. Het hoger onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap functioneert immers vanuit een levensbeschouwelijke associatielogica en biedt dus niet meteen een rechtstreekse tegenhanger voor de territoriale basis langs Franstalige zijde. De Brussels University Alliance (BUA), - die ULB en VUB samenbrengt - omvat zo een vorm van intercommunautaire samenwerking.

3.2. Meer bijdragen tot de ontwikkeling van het menselijk kapitaal in Brussel

63. Het verwerven van een diploma van hoger onderwijs en de vorming die hieraan gekoppeld is, betekenen een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van cultureel kapitaal van individuen (zoals gedefinieerd door Pierre Bourdieu) en aan het menselijk kapitaal van samenlevingen (zoals gedefinieerd door Theodore Schultz en Gary Becker). Op het niveau van het individu vertaalt een diploma van het hoger onderwijs zich in voordelen op sociaaleconomisch vlak (hogere salarissen, lagere werkloosheid), maar ook in termen van persoonlijke ontwikkeling (betere jobs, jobtevredenheid, gezondheid, relationele netwerken, sociale mobiliteit,...). In een striktere economische benadering, laat de berekening van de kosten (kostprijs studies en een latere toegang tot de arbeidsmarkt) en inkomsten (extra salaris en de fiscale voordelen die daarmee verbonden zijn) op individueel en gemeenschapsniveau toe om het investeringsrendement van hogere studies te berekenen. Hoewel er over de modaliteiten van de becijfering en de elementen die in rekening gebracht moeten worden, gediscussieerd kan worden, lijkt het duidelijk dat de investering rendabel is, zowel op persoonlijk vlak als op het vlak van de gemeenschap [Demeuse *et al.*, 2013; OCDE, 2012 & 2013; Groenez *et al.*, 2010].

64. De maatschappelijke winst van dergelijk kapitaal wordt doorgaans echter berekend vanuit een statisch kader waarin de regelgeving en transferten verstrekt en/of bepaald worden door de Staat. Maar in een in toenemende mate onder druk staande federale context, vertaalt het

maatschappelijk belang zich niet noodzakelijk in een rechtstreeks regionaal belang. Binnen het Belgische institutionele kader werkt met andere woorden het positieve rendement van een hoger opleidingsniveau niet automatisch door voor de gefedereerde entiteiten die deze opleidingen gefinancierd hebben en komt de investering niet noodzakelijk ten goede aan de bevolking van de regio's waar deze instellingen gevestigd zijn. Dit is uiteraard geen onbelangrijk aspect in het geval van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De omvang van het voordeel van dergelijk kapitaal op lokaal niveau is afhankelijk van vele factoren: het aanwervingsbeleid van de hoger onderwijsinstellingen, de opleidingen die gevolgd worden, de overgang naar de arbeidsmarkt na de studies en de plaats waar afgestudeerden gaan wonen.

65. Bovendien blijft de sociaal afkomst sterk bepalend voor de mate van participatie en de slaagkansen daarbij. In België is van de groep 25-34 jarigen 70% houder van een diploma hoger onderwijs als de ouders eveneens over een diploma hoger onderwijs beschikken. Dit percentage bedraagt slechts 20% wanneer de betrokken ouders in het beste geval over een diploma lager secundair onderwijs beschikken en 44% als de ouders een diploma hoger secundair onderwijs hebben [OECD, 2012: 119-122]. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt zo gekenmerkt door dualiteit met een groot aandeel afgestudeerden uit het hoger onderwijs (35% in 2012¹⁷) enerzijds en een groot aantal afgestudeerden met enkel een diploma hoger secundair onderwijs anderzijds [Roesems *et al.*, 2006: 83-90]. Als men enkel rekening houdt met de jonge generaties, is het aandeel laagopgeleiden (met hooguit een diploma lager secundair onderwijs) in Brussel bovendien minder sterk afgenomen dan in België als geheel. De concentratie van meer kwetsbare bevolkingsgroepen en kinderen van laag opgeleide ouders verklaart er voor een deel deze situatie.

66. Een aanzienlijk deel van de jongeren van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (57% van de 25-29 jarigen) is niet in staat om te genieten van hoger onderwijs. Eerst en vooral omdat ze er formeel geen toegang tot hebben. Een jonge Brusselaar op vijf verlaat het secundair onderwijs

immers zonder een diploma dat toegang geeft tot het hoger onderwijs. Dat cijfer ligt significant hoger dan in de andere Gewesten [Observatorium voor Gezondheid & Welzijn, 2013a & b]. Ten tweede blijft de participatiegraad aan het hoger onderwijs lager in sociaal achtergestelde milieus, zelfs voor diegenen met een diploma dat er toegang tot verschaft. Studenten uit kansarme milieus vertonen ook de neiging om voor hoger onderwijs van het korte type te kiezen, als gevolg van zelfselectie die met name gebaseerd is op het opleidingsniveau van de ouders en, meer in het algemeen, op de sociale omgeving van de jongeren [Van Campenhout en Maroy, 2010; Dupriez *et al.*, 2009]. Tenslotte sorteert de sociale afkomst zelfs tijdens de hogere studies nog steeds een aanzienlijke invloed op het slaagpercentage [Dupriez *et al.*, 2009; Vermandele *et al.*, 2012].

67. De IHO zijn uiteraard niet rechtstreeks verantwoordelijk voor de vele processen die leiden tot schoolsegregatie in het leerplichtonderwijs [Wayens *et al.*, 2013]. Toch zijn het belangrijke actoren in de vorming van de leraren van het leerplichtonderwijs (aggregaten en onderwijsdepartementen) enerzijds en anderzijds kunnen ze ook mogelijk voor enige sturing van de onderwijssystemen zorgen door het vele onderzoek dat ze verrichten. Hun studenten kunnen ook worden ingezet in de strijd tegen voortijdig schoolverlaten in het kader van studiebegeleiding. De investeringen van de IHO in hun onderwijsrichtingen en, meer algemeen, op elk domein dat betrekking heeft op het leerplichtonderwijs, kunnen dus mogelijk aanzienlijke maatschappelijke voordelen met zich brengen. Dit geldt zeker voor Brussel, waar de omvang van het falen op school in het leerplichtonderwijs een groot obstakel is voor de toegang tot hogere studies.

68. Een meer directe bijdrage van de IHO aan de ontwikkeling van het menselijk kapitaal van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, houdt verband met hun vermogen om de penetratiegraad en de slaagpercentages in Brussel te verhogen. Dit betekent dat de deelname en de slaagkans¹⁸ van de studenten uit achtergestelde buurten verhoogd moet worden. Vanuit dit oogpunt zijn de diversiteit (verschillende hogescho-

¹⁷ ADSEI, enquête omtrent de arbeidskrachten.

¹⁸ Het slaagpercentage in de hoger onderwijsinstellingen van de Franse Gemeenschap bedraagt ongeveer 40% in het eerste jaar [Service général du pilotage du système éducatif, 2013, p.66-67]. Voor de Vlaamse Gemeenschap situeert het algemeen slaagpercentage zich in dezelfde grootteorde.

len en universiteiten, uiteenlopende opleidingen) maar ook de dichtheid en de nabijheid van de IHO in Brussel troeven, omdat ze het effect van de afstand verminderen. Afstand doet immers de deelname aan universitaire studies sneller afnemen voor kinderen wiens ouders laag opgeleid zijn in tegenstelling tot studenten wiens ouders al universitair geschoold zijn [Unger, 2005]. Naast de kosten die veroorzaakt worden door studies op grote afstand van de woonplaats lijkt het dat in gezinnen met weinig cultureel kapitaal het niet-samenwonen nauwelijks denkbaar is door gebrek aan precedenten en vertrouwdheid met het hoger onderwijs [Grignon, 2000]. Maar kansarme bevolkingsgroepen in Brussel meer laten profiteren van deze relatieve nabijheid van de IHO impliceert de noodzaak van een drastische verhoging van de slaagcijfers, vooral in het begin van de opleidingscyclus, zonder dat daarom het niveau verlaagd moet worden. Dit vergt wel een reële investering die veel verder gaat dan de huidige beperkte maatregelen ter bevordering van het studiesucces. Dit heeft uiteraard een kostprijs voor de IHO en die kan niet worden gerealiseerd zonder specifieke financieringsregelingen [Demeuse *et al.*, 2013]. Een hoger percentage jonge Brusselaars in de instellingen voor hoger onderwijs brengt heel wat uitdagingen met zich.

69. Een dergelijke toename van het aantal studenten is een groot probleem indien de financiering van het hoger onderwijs niet zou volgen. De vermindering van de financiële middelen per student (vooral langs Franstalige kant) houdt nu al een verhoging in van de student-docent ratio. Dit heeft als bijbehorend effect dat de zwakkere studenten uit sociaal-cultureel achtergestelde milieus verder benadeeld worden. Zonder gunstiger budgettaire perspectief bestaat er een risico dat de roep om een toegangsexamen opnieuw de kop opsteekt. Dit zou de sociale ongelijkheid versterken, terwijl België al wordt gekenmerkt door een gelijkblijvende toegang tot het hoger onderwijs sinds 2000¹⁹ (in het merendeel van de andere landen van de Europese Unie neemt die toegang nochtans toe). Bovendien zorgt de verhoging van de student-docent ratio voor een vermindering van de tijd die aan onderzoek gespendeerd wordt en voor een verslechtering van de werkomstandigheden van het personeel van de IHO [Lambert, 2013].

70. De kwestie van toegang en succes voor een zo groot mogelijk aantal studenten is des te belangrijker voor Brussel, waar de economische structuur en de aangeboden jobs in toenemende mate geschikter zijn voor werknemers met een diploma hoger onderwijs [Vandermotten & al, 2009]. Bovendien speelt ook de werking van de Brusselse arbeidsmarkt een rol. Niet alleen worden personen met een diploma hoger onderwijs minder geraakt door werkloosheid [Observatoire bruxellois de l'Emploi, 2013]; er speelt ook een watervaleffect door het zogenaamde diskwalificatieproces waarbij personen meer en meer functies opnemen waarvoor ze eigenlijk overgekwalificeerd zijn [Devillé, 2008]. Dit proces neigt tot een vergroting van het concurrentievoordeel van hoger opgeleiden ten opzichte van lager geschoolden, zeker in de private sector waar barema's die gerelateerd zijn aan de diploma's minder invloed uitoefenen op de rekruteringspraktijken (hetgeen in de publieke sector wel het geval is). Het effect van deze diskwalificatiewaterval is dat het precies de structurele werkloosheid van lager geschoolden vergroot (waardoor het individuele voordeel van een dergelijk diploma botst op het collectief belang en dat hoger geschoolden bovendien aan een lager salaris gaan werken).

71. Meer nog dan de verbetering van de competenties van de huidige bevolking, vanuit een endogene logica, kunnen de hoger onderwijsinstellingen ook bijdragen aan het sociaal kapitaal vanuit een exogene logica, door buiten de regio en internationaal studenten aan te trekken. Jonge studenten kunnen zich (na hun studies) vestigen in de stad waarmee ze tijdens hun opleiding een band hebben gekregen. Dit is een interessant potentieel in het kader van de versterking van de nationale en internationale positie van Brussel. Doordat de belangrijkste belastingen momenteel betaald worden op de plaats waar men woont (in plaats van waar men werkt), komen de financiële opbrengsten van een dergelijk vestigingsproces wel eerder ten goede aan de metropolitane zone dan enkel aan het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in de strikte zin. Hoe hoger de bereikte competenties, hoe meer neiging om de afstand te vergroten tussen de woonplaats en werkplaats [Verhetsel *et al.*, 2009; Marissal *et al.*, 2006]. Daardoor verhoogt de kans dat hoger opgeleiden zich in de Brusselse rand vestigen eerder dan in het cen-

¹⁹ Dat percentage neemt toe in Vlaanderen, maar zakt in Wallonië en Brussel.

trum van het stadsgewest [Wayens *et al.*, 2009]. Voor werknemers van internationale instellingen, met eenzelfde competentieprofiel, gaat die vaststelling wel wat minder op [Vandermotten *et al.*, 2007].

3.3. De uitdagingen van de toenemende internationalisering voor de stad

72. Zoals in de inleiding reeds opgemerkt heeft de internationalisering van het hoger onderwijs in Brussel zich de laatste decennia ook doorgezet onder de vorm van mobiliteit onder studenten, onderzoekers en docenten. In elk geval werden op het niveau van de Europese Unie verschillende maatregelen genomen die dergelijke migratiebewegingen moesten mogelijk maken, stimuleren en faciliteren. Dit is zonder twijfel een expliciet beleidsdoel met in de Europese context de Bolognaverklaring [Eurydice, 2012] die als doelstelling de harmonisering van IHO voorop stelt. Met het Erasmusprogramma stond eerder al (sinds 1987) de promotie van internationale (Europese) mobiliteit onder studenten voorop. En ook onderzoek maakt deel uit van een Europese en globale dynamiek. De EU is een belangrijke instelling die actief werk maakt van de European Research Area (ERA), vooral via de Framework Programmes (FP, nu Horizon 2020). Deze programma's zijn vooral gericht op het promoten van transnationale R&D projecten alsook op de mobiliteit van onderzoekers en andere acties die bij moeten dragen tot het overstijgen van de nationale grenzen in onderzoek [European Commission, 2014].

73. Vele stakeholders die voor dit project geïnterviewd werden, wezen op de invloed van deze processen van globalisering en Europeanisering op het hoger onderwijsbeleid en op de onderzoeks- en onderwijsactiviteiten die door de universiteiten worden opgezet of ondersteund. De impact van dit dubbele proces is dermate dat ze als existentieel wordt omschreven omdat de activiteit in een zeer competitieve internationale omgeving ook doorwerkt in de academische werking zelf, al is het maar onder de vorm van een duidelijke verschuiving richting Engelstalig onderwijs en naar programma's gericht op internationale studenten. De groeiende impact van deze internationale studentenpopulatie in Brussel heeft niet alleen implicaties voor het hoger onderwijs dat verstrekt wordt en het taalbeleid dat daarbij ontwikkeld wordt. Het brengt ook concrete uitdagingen met zich voor een hele rist publieke en parapublieke actio-

ren. Verschillende interviewees wezen zo naar de noodzaak tot meer samenwerking met en tussen de gemeentebesturen, die bijvoorbeeld instaan voor de registratie van internationale studenten. Hetzelfde geldt voor de huisvesting van internationale studenten en de toegankelijkheid van campussen. Met andere woorden, de (mate van) aantrekkelijkheid van Brussel voor internationale studenten heeft ook repercussies op domeinen die het strikte hoger onderwijskader overstijgen.

74. Los van de kwestie van de opvang van internationale studenten (en onderzoekers/docenten), wordt door interviewees ook gewezen op mogelijke spanningsvelden waarbij internationale studentenmobiliteit afgewogen wordt tegenover de toegang tot hoger onderwijs voor Brusselse studenten. In die optiek wordt gewezen op een potentieel gevaar dat universiteiten vanuit strategische overwegingen enkel zouden kiezen voor het aantrekken van internationale studenten en daardoor hun lokale/regionale inbedding (deels) zouden verliezen. Voor Brussel, waar de uitdagingen op het vlak van lager en secundair onderwijs (drop out, segregatie, schoolwelbevinden, etc.) groot zijn, is die thematiek misschien nog des te relevanter.

75. Een ander duidelijk zichtbaar spanningsveld situeert zich op het vlak van de onderzoeksfunctie en dan met name de publicatiedruk (in internationale, hoog aangeschreven tijdschriften) enerzijds en de (Europese) financieringsstromen voor projecten anderzijds. Met name het nastreven van excellentie in onderwijs en onderzoek door middel van een duidelijke internationale focus gaat dan mogelijk in tegen een valorisatie van kennis en het aanbieden van diensten aan de Brusselse maatschappij.

3.4. Naar een post-industrieel model van valorisatie

76. Valorisatie is een breed begrip dat slechts in een beperkt aantal landen binnen een beleidscontext gericht op onderwijs en onderzoek wordt gehanteerd, maar de definiëring is niet eenvormig en zelfs uiteenlopend. In essentie is elke vorm van kennisoverdracht een vorm van valorisatie – dus ook onderwijs en academische publicatieactiviteit –, maar concreet wordt het begrip meestal gehanteerd om die processen en activiteiten aan te duiden waarbij onderzoekers (of anderen) proberen om hun onderzoek(resultaten) te 'vertalen' of te (laten) 'gebruiken' buiten de strikt onderwijsmatige en academische context. Twee types

van valorisatie kunnen worden onderscheiden: commerciële, economische of financiële valorisatie enerzijds; sociale of maatschappelijke valorisatie anderzijds. Valorisatie vormt zo een fundamenteel onderdeel van de verschillende opdrachten die de IHO zichzelf toebedelen of toebedeeld krijgen en situeert zich op de doorsnede van onderzoek en dienstverlening (de derde opdracht van de universiteiten).

77. De manier waarop IHO valorisatiestrategieën uitbouwen en de invulling die ze hieraan geven, hangt af van een veelheid aan factoren, zoals het beleidskader en de algemene financieringsmechanismen van het ecosysteem waarin de IHO zich bevinden, de beschikbaarheid van specifieke aangepaste financieringsinstrumenten, de regionale context en de sociaal-institutionele inbedding, en de specifieke strategische beleidskeuzes van de instelling. Dit geldt uiteraard ook voor de IHO in Brussel, waarbij rekening moet worden gehouden met het feit dat de communautarisering van het onderwijs en het wetenschapsbeleid ertoe heeft geleid dat er gescheiden financieringsmechanismen en -instrumenten van toepassing zijn en/of worden ontwikkeld.

78. Toch kan, vanuit een algemeen perspectief, worden gesteld dat het volledige instrumentarium wel degelijk is aangepast voor vormen van economische, financiële en/of commerciële valorisatie, maar niet of slechts in zeer geringe mate voor maatschappelijke valorisatie. Bovendien is het financieel ecosysteem van die aard dat het geen stimuli biedt noch naar de instellingen op zich, noch naar de individuele onderzoekers, om initiatieven op het vlak van maatschappelijke valorisatie te stimuleren. Een analyse omtrent de valorisatie van onderzoek in de sociale en humane wetenschappen aan de Vlaamse universiteiten, uitgevoerd in opdracht van de Vlaamse Raad voor Wetenschap en Innovatie [Gijselinckx en Steenssens, 2011], gaf aan dat onderzoekers niet a priori tégen valorisatie zijn gekant, maar gezien het gebrek aan tijd én gezien de afwezigheid van waardering voor dergelijke initiatieven (vertaald naar financiële stimuli en carrièreperspectieven) in de meeste gevallen geen inspanningen wensten te leveren om valorisatietrajecten uit te bouwen. Onze breedschalige enquête onder academici bevestigt deze vaststelling ook voor de Brusselse casus.

79. Voor de Brusselse IHO is dit een belangrijke vaststelling. De vraag stelt zich, gezien hun inbedding in een grootstedelijke regio, op welke

wijze de IHO maatschappelijke én economische valorisatietrajecten kunnen en wensen uit te tekenen, precies gericht op de maatschappelijke en economische noden van deze regio. De realisatie daarvan zal enkel worden mogelijk gemaakt door aangepaste financieringsmechanismen en -instrumenten, en door een waardering van de valorisatie als activiteit op zich voor de individuele onderzoekers.

80. De discours van verschillende interviewees liggen in het verlengde van deze vaststellingen. Het tijdsgebrek waarmee academici kampen en de geringe stimuli (zowel op het vlak van financieringsmogelijkheden als wat betreft de academische carrière) worden, opnieuw, als belangrijke inhiberende factoren naar voren geschoven. Waar het gaat om de valorisatie van wetenschappelijk onderzoek en technologische innovatie tot nog toe verwijzen de bevroegde stakeholders naar een aantal initiatieven die voornamelijk al in de economische sfeer genomen werden (zoals de financiering van technologie transferorganisaties binnen de universiteiten en hogescholen). De negatieve klanken binnen dit thema kunnen grotendeels in twee bredere clusters opgedeeld worden. Ten eerste percipiëren de interviewees de link tussen academische actoren en de bestaande bedrijfswereld in Brussel als zwak en niet gestructureerd. Bovendien is dit valorisatiemechanisme sterk georiënteerd op technologisch en toegepast wetenschappelijk onderzoek, terwijl Brussel vooral een diensteneconomie heeft. Die Brusselse economie telt zoals gezegd veel KMO's, waarbij samenwerking met academische actoren op het vlak van onderzoek en innovatie geen evidentie is. Het vergt een grotere inspanning om hen over de streep te trekken. Ten tweede is er onder de geïnterviewde stakeholders een brede consensus dat dit valorisatieconcept ook breder opengetrokken zou moeten worden en daarbij ook aan de sociale en humane wetenschappen zou moeten appelleren. Daar worden nog heel wat groeimogelijkheden gezien en sommige bevroegden gewagen zelfs van onontgonnen terrein. In elk geval is het aanwezige potentieel sterk onderbenut. Daarbij wordt ook specifiek gedacht aan het ondersteunen en promoten van onderzoek met maatschappelijke uitdagingen als uitgangspunt (zonder een vanzelfsprekende economische finaliteit of meetbare output). Daarbij stelt zich ook de kwestie van het gebruik van deze opgedane kennis en de integratie ervan in een geïntegreerd stedelijk kennissysteem. In elk geval wordt zowel in nationale als in internationale studies een traditio-

nele eenzijdige transfer van kennis van de IHO naar de maatschappij als achterhaald beschouwd en wordt er gezocht naar meer interactieve vormen van wisselwerking door stakeholders te betrekken bij onderzoeks- en valorisatietrajecten en hen zelfs een actieve, co-creërende plaats te geven [Gijselinckx en Steenssens, 2011].

3.5. Hoe van Brussel echt de grootste studentenstad van het land maken?

81. Hoger onderwijsinstellingen laten een duidelijke fysieke voetafdruk achter in de stad in de vorm van gebouwen en campussen, studenten-huisvesting, ruimtes voor cultuur en vrije tijd en infrastructurele en mobiliteitsnetwerken. Deze gebouwde omgeving moet worden gebouwd, beheerd, gereguleerd en onderhouden en wordt zo een aandachtspunt voor universiteitsmanagers uiteraard, maar ook voor overheidsinstellingen en ondernemers. In een context van toenemende concurrentie zowel tussen steden als tussen universiteiten op nationaal en internationaal vlak worden deze stedelijke hoger onderwijsruimtes vaak strategische ontwikkelingsprojecten waarin publieke en private partners samenwerken om de universiteit en de stad te positioneren en als een merk neer te zetten ten opzichte van potentiële investeerders en steeds mobielere medewerkers en studenten.

82. Tegelijk zijn er ook kritieken die geleverd worden op het beleid dat de IHO op dit vlak voeren. Verschillende geïnterviewde stakeholders stelden dat de universiteiten en hogescholen zich zoals elke stedelijke actor gedragen: ze handelen in functie van hun eigen particuliere belang. Daarbij wordt verwezen naar verschillende aspecten zoals de aankoop/verkoop van gronden en panden en de rol van projectontwikkelaars, maar ook naar de beperkte tot afwezige wisselwerking met de stad en stedelijke actoren. Dat het om een belangrijke problematiek gaat mag duidelijk zijn: voor buitenlandse cases wordt verwezen naar de positieve bijdrage die universiteiten en hogescholen kunnen leveren voor hun omgeving via het beheer en de ontwikkeling van hun campus. In die optiek wordt het ruimtelijk gebruik door IHO gezien als een voorbeeldfunctie. Op dat vlak kunnen Brusselse IHO nog heel wat stappen zetten, al is het maar door de eigen blik wat betreft beheer en ruimtelijke ontwikkeling te verruimen en te verschuiven naar een integrale visie op campusontwikkeling en op de behoeften van en interactie met de

omgeving. Tegelijk verwijzen verschillende interviewees naar veranderingen die zich op dit vlak doorzetten en op zijn minst naar de groeiende bereidheid om daarin verder te gaan. Het project omtrent de herbestemming van de voormalige gebouwen van de Rijkswacht vormt tegelijk een stedenbouwkundige en bestuurlijke uitdaging. De relatie en betrokkenheid die een instelling heeft met haar stedelijke omgeving blijft echter complex en wordt ingegeven door veel factoren: de locatie in de stad, de aard van de omgeving, het inrichtingsplan van een campus, de grootte van de instelling, de groei van het studentenaantal, de ideologie en managementcultuur, en uiteraard ook de financiële druk. Het zijn allemaal elementen die de houding van een IHO ten opzichte van haar omgeving mee beïnvloeden.

83. Voor de casus Brussel gaat op dit vlak momenteel ook bijzondere aandacht uit naar de kwestie van de studentenhuishuisvesting. De uitdagingen situeren zich op verschillende vlakken: een kwantitatief tekort, geen juridisch statuut (studenten krijgen niet altijd een 'huurcontract' op maat aangeboden) en een gebrek aan controle op kwaliteit. Veel studenten moeten zich op de particuliere woningmarkt begeven en concurreren daar met andere bewoners op de al krappe huurmarkt. Er is ook geen regulatie van de huurprijzen. Interviewees gaan ervan uit dat de Brusselse IHO in bepaalde gevallen zowel Belgische als internationale studenten niet kunnen overtuigen om zich in te schrijven in een Brusselse instelling omdat er geen perspectief is op betaalbare huisvesting. Het spreekt ook voor zich dat deze situatie in het nadeel is van minder kapitaalkrachtige studenten. Tegelijk zijn er ook indirecte effecten: doordat minder Brusselse studenten "op kot" zitten, geraken studenten minder vertrouwd met de stad. En stelt zich de vraag naar hun verdere inbedding na hun studies.

84. Langs de andere zijde werden ook een aantal stappen gezet om te remediëren aan problemen op het vlak van studentenhuishuisvesting. Voor studenten van de Nederlandstalige hoger onderwijsinstellingen werd zo, met steun van de Vlaamse Overheid en de VGC, BR(IK opgericht (voortbouwend op eerdere initiatieven), dat onder meer een aantal studentenkoten in eigen beheer heeft, maar vooral ook een kwaliteitsslabeel toekent aan koten van private eigenaars en studenten mee helpt in hun zoektocht naar en het beheren van een kot (onder andere via een standaardcontract). Begin 2014 werd ook een Franstalige tegen-

hanger in het leven geroepen: het "Plateforme Logement Etudiant", met financiële steun van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Die verschillende stappen nemen niet weg dat de uitdagingen groot blijven en dat de huisvestingsproblematiek het verdient om op een gecoördineerde manier behandeld te worden, met overleg tussen Franstaligen en Nederlandstaligen. Vanuit dit oogpunt maakt de regionalisering van de huurwetgeving, die op 1 juli 2014 in werking treedt, het mogelijk om vooruitgang te boeken, net zoals een aantal bepalingen van de nieuwe Brusselse Wooncode.

85. Terwijl de ontwikkeling van de campussen en hun integratie in de stad belangrijke uitdagingen met zich brengen, zijn, draagt hun relatief perifere ligging binnen Brussel bij tot een minder zichtbare status van Brussel als grootste studentenstad van het land. Daarnaast is er de kwestie van de hoger onderwijsinstellingen die niet in een campusmodel zitten en waar bijna de helft van de Brusselse studenten staat ingeschreven. Deze sites bevinden zich grotendeels in het centrum van de stad en in de Vijfhoek in het bijzonder. Deze instellingen kunnen als "bruggenhoofden" van het Brussels hoger onderwijs beschouwd worden en dat ten aanzien van de vele bezoekers (werknemers, shoppers, toeristen, ...) van het stadscentrum. Maar alvorens de zichtbaarheid van het hoger onderwijs in de stad effectief kan gemaakt worden, moeten eerst nog een aantal belangrijke maatregelen genomen worden. Die situeren zich op verschillende vlakken zoals de bewegwijzering, de huisvesting (bijvoorbeeld boven winkels, een aanbod dat bijzonder geschikt zou kunnen zijn voor een studentenpubliek), de aanwezigheid en het aanbod van handelszaken (voeding, horeca, wasserette, enzovoort), de mobiliteit (vooral 's nachts) of faciliteiten rond studie en sport om slechts enkele aspecten te noemen. Ook voor de hoger onderwijsinstellingen zelf brengt dit uitdagingen met zich, niet in het minst hun verankering in en opstelling ten opzichte van de stad, in samenwerking met andere stedelijke actoren (waaronder culturele spelers). Het gaat hierbij om de subtiele integratie in een multifunctionele stad, met een mogelijk belangrijk hefboomeffect, vooral in termen van creativiteit en innovatie, animatie, en afgeleide economische activiteiten.

Conclusie

86. Deze synthesesnota is de allereerste poging tot nog toe om een panoramisch overzicht te geven van de rol en het belang van de instellingen voor het hoger onderwijs (IHO) in Brussel, hun wisselwerking met de stad en de stedelijke ontwikkeling.

87. Waarom heeft het zo lang geduurd vooraleer een dergelijke studie werd uitgevoerd, terwijl het onderzoek over Brussel in de universiteiten nochtans omvangrijk en divers is? Het antwoord op die vraag heeft waarschijnlijk te maken met het gegeven dat de Brusselse Gewestelijke beleidsmakers en de centrale overheden van de hoger onderwijsinstellingen bezig zijn met een aantal "gedeelde" bezorgdheden. Het late tijdstip waarop dat gebeurt, heeft dan weer waarschijnlijk deels te maken met het feit dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest weliswaar niet bevoegd is voor onderwijs, maar de laatste jaren wel duidelijk geconfronteerd wordt met een verander(en)de context en de enorme uitdagingen die gepaard gaan met de demografische boom. Regionale actoren werden zo meer en meer bewust van het belang van de vorming en opleiding van jongeren, gaande van het basisonderwijs tot het hoger onderwijs.

88. Die bewustwording gaat bovendien veel verder dan het onderwijskader *stricto sensu* want het gaat ook om de (h)erkenning van de rol van hoger onderwijsinstellingen als belangrijke actor in de stedelijke ontwikkeling (zoals bijvoorbeeld aangegeven in het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling). Langs de zijde van de hoger onderwijsinstellingen zelf groeide eveneens het besef dat hun grote aantal en hun verdeelde opstelling het er niet gemakkelijker op maakte om hun (potentiële) rol in de stad duidelijk te maken met daarbij aandacht voor zowel hun eigen specifieke uitdagingen als de enorme mogelijkheden die ze het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kunnen bieden. De oprichting van het Brussels Studies Institute (BSI), een interuniversitair samenwerkingsplatform voor onderzoek over Brussel, past in dat kader en illustreert de wil van de IHO (in het geval van het BSI in elk geval voor de Brusselse universiteiten) om met een enkele stem te spreken en deze te confronteren met regionale beleidsmakers.

89. Niet minder dan 51 hoger onderwijsinstellingen zijn vandaag actief op het territorium van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. 27 onder hen worden officieel erkend en gefinancierd door hetzij de Franse Gemeenschap (Fédération Wallonie-Bruxelles) hetzij de Vlaamse Gemeenschap (Vlaamse Overheid). Bovendien hebben vrij recent een twintigtal internationale en/of private IHO zich eveneens hier gevestigd en daarmee onderstrepen ze tegelijk de internationale aantrekkingskracht van Brussel.

90. Deze fragmentatie van het hoger onderwijslandschap is uiteraard het gevolg van historische en meer recente processen. Het is eveneens duidelijk dat er vandaag twee aparte onderwijssystemen (Franstalig en Nederlandstalig) actief zijn die elk werken binnen een eigen logica. Daarbij stelt zich de vraag van coördinatie wat betreft de werking en uitdagingen van de Brusselse hoger onderwijsinstellingen. Deze meervoudige institutionele versplintering heeft overigens ook tot gevolg dat het bijzonder moeilijk is om een coherent cijfermatig zicht te krijgen op bepaalde thema's en het verwerken van de gegevens in deze synthesesnota tot onderling vergelijkbare data op een aangepaste schaal bleek alvast een grote opgave. In elk geval stelt zich hierbij ook de vraag naar een monitoring en evaluatie van de thema's die in deze nota werden naar voren geschoven, elementen die tot nog toe nauwelijks worden uitgevoerd.

91. Het eerste doel van deze synthesesnota was dan ook deze versplinterde cijfergegevens te consolideren en, waar nodig, aan te passen aan de Brusselse schaal. Dat bleek ook nodig wat betreft het aantal studenten van de hoger onderwijsinstellingen in Brussel, waarover de meest uiteenlopende cijfers de ronde deden. Uiteindelijk inventariseerden we enkel en alleen in de erkende en gesubsidieerde IHO in Brussel iets meer dan 86.000 (unieke) studenten (cijfers voor 2010-2011), bijna een vierde van de studentenpopulatie in België. Dat maakt van Brussel veruit de grootste studentenstad van het land.

92. Waarom wordt Brussel zo weinig geassocieerd met een studentenstad? Verschillende oorzaken kunnen daarvoor naar voren worden geschoven: de reeds vernoemde fragmentatie van het hoger onderwijslandschap; het numeriek omvangrijke, maar relatief beperkte gewicht van deze studenten in een stad van bijna 1.2 miljoen inwoners;

het multipolaire karakter van de (verspreide) inbedding van de IHO in Brussel (40% van de studenten is ingeschreven in een instelling die niet ingebed is op één van de grote campussen in Brussel); de wettelijke verblijfplaats van de overgrote meerderheid van de studenten die te situeren valt in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zelf (37%) en in Waals-Brabant en Vlaams-Brabant (27%) waarbij hun woningen sterk verspreid zijn over het stadsgewest (de studentenmobiliteit is vrij zwak voor geheel België).

93. Wat weten we over deze 86.000 studenten? In de eerste plaats valt op dat hun aantal de afgelopen 10 jaar met 20% gestegen is. Dat brengt uiteraard ook heel wat financiële uitdagingen voor de IHO met zich (zeker aan Franstalige zijde waar de financiële enveloppe de laatste 20 jaar weinig evolueerde). Overigens was 28% onder hen ingeschreven in een Nederlandstalige hoger onderwijsinstelling en 72% in een Franstalige universiteit, hogeschool of school of arts (51% in een universiteit en 49% in een hogeschool of school of arts). De Brusselse studentenpopulatie is zeer divers: 23% heeft niet de Belgische nationaliteit en 7% komt niet uit de Europese Unie. Dat betekent trouwens niet dat ze allemaal uit het buitenland komen, want Brussel is sowieso al een internationale stad waar 33% van de bevolking niet de Belgische nationaliteit heeft. Een groot aantal studenten komt jaarlijks ook naar de Brusselse hoger onderwijsinstellingen via een internationaal uitwisselingsprogramma (900 inkomende Erasmusstudenten voor de ULB, VUB en USL-B in 2010-2011 bijvoorbeeld, iets meer dan het aantal uitgaande uitwisselingsstudenten). Ze zijn ingeschreven in een brede waaier van opleidingen, maar het gros situeert zich in de humane wetenschappen in de brede zin (die overigens het gros van de democratisering van de toegang tot het hoger onderwijs sinds de jaren 1960 hebben opgevangen). Opvallend is ook het belang van de inschrijvingen in de "creatieve sectoren" (kunst, architectuur, ...) hetgeen te maken heeft met de vele cultureel-artistieke instellingen en de drie architectuurscholen. Wat de sociale achtergrond van de studenten betreft, valt op dat bijna 20% geniet van een studiebeurs. Die tussenkomsten blijken duidelijk onvoldoende, want zowat 1.500 studenten krijgen hulp van een Brussels OCMW.

94. Zowat 60% van de universiteitsstudenten verblijft tijdens de week niet bij zijn ouders en zit dus "op kot" (44% tijdens de eerste cyclus;

57% tijdens de masteropleidingen). Voor de studenten van het hoger onderwijs van het korte type gaat het waarschijnlijk om een beperkter aantal (cijfers niet beschikbaar). De (universitaire) “kotstudenten” (in een universitaire residentie, een studie of een kamer bij een particulier) omvatten wel maar 45% van de studenten die niet bij hun ouders wonen (cijfers van een enquête van ADT-ATO). Dat betekent dat een groot deel via allerlei vormen van samenwonen (in een appartement of woning bijvoorbeeld) gehuisvest is op de “gewone” woningmarkt in Brussel waar ze in concurrentie komen met andere inwoners die op zoek zijn naar een woonst.

95. Hoger onderwijsinstellingen doen uiteraard veel meer dan uitsluitend onderwijs aanbieden. Voornamelijk in de universiteiten staat ook het onderzoek centraal. Wat deze onderzoeksdimensie betreft valt op dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest gekenmerkt wordt door een lage investeringsgraad in onderzoek en ontwikkeling (R&D), vergeleken met de Europese doelstellingen en de situatie in de andere Belgische Gewesten en in andere Europese hoofdstedelijke regio's. In 2011 ging het voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest om 1.4% van het BBP, tegenover iets meer dan 2.4% in Vlaanderen en 2.5% in Wallonië. In Brussel heeft deze onderfinanciering voornamelijk te maken met de beperktere investeringsgraad in R&D vanuit de private sector, die er slechts 50% van de investeringen omvat (tegenover 57% in Vlaanderen en 75% in Wallonië). De private onderfinanciering kan voor een belangrijk deel verklaard worden door de relatief zwakke inbedding van het hoogtechnologisch en medium hoogtechnologisch industrieel weefsel en dat hangt dan weer samen met het beperkte en verstedelijkte territorium van Brussel en haar overwegend administratieve functies. Een belangrijk deel van de farmaceutische industrie in de Brusselse metropolitane zone is bijvoorbeeld gelokaliseerd in Waals-Brabant. Door gaans zijn het grote industriële bedrijven die een belangrijk aandeel hebben in de private R&D uitgaven en daarin speelt de zwakke beslissingsmacht van Brussel op economisch vlak en de achteruitgang van het Belgische kapitalisme ten voordele van transnationale bedrijven een nadelige rol. Omdat R&D een strategische sector is, wordt ze immers vaak verbonden met de hoofdzetels van bedrijven en deze zijn steeds minder talrijk aanwezig in België.

96. Zowel het gebrek aan private investeringen als de dichtheid aan IHO zorgen ervoor dat in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in feite de meerderheid (59%) van de 15.288 werknemers in de R&D-sector (64% van de onderzoekers) in het academische milieu is tewerkgesteld. De hogescholen zijn niet helemaal afwezig in deze sector (vooral in die instellingen die masteropleidingen in technologische domeinen aanbieden), maar hun financieringswijze en operationele procedures zorgen ervoor dat hun bijdrage beperkt blijft [ADISIF, 2013].

97. Binnen deze onderzoeksdimensie dient ook de groeiende plaats van Europese onderzoeksprogramma's en financiering niet vergeten te worden. Op dat vlak neemt Brussel een bijzondere positie in. In het zevende kaderprogramma (FP7) ging 27% van het toegekende budget voor België naar instellingen die op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn gelegen. Brussel profiteert daarmee van het feit dat het de hoofdzetel is van diverse internationale instellingen en organisaties met een onderzoekscoördinatie. De Belgo-Brusselse spelers (*sensu strictu*) kregen 15% van het budget voor België toebedeeld. Met 233 toegekende projecten waren de universiteiten, de universitaire ziekenhuizen en de hogescholen de meest actieve spelers wat betreft het aantal projecten.

98. Ook wat betreft aantallen publicaties, een graadmeter voor wetenschappelijke excellentie, scoort Brussel sterk. De publicatieactiviteit per 10.000 inwoners is aanzienlijk hoger in Brussel dan in Vlaanderen en België en het Europese gemiddelde (EU-28). Ongeveer 70% van deze publicaties in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden gerealiseerd door de IHO, de resterende 30% door publieke instellingen uitgezonderd de IHO en door organisaties en ondernemingen in de economische en industriële sectoren. Slechts een klein gedeelte daarvan zijn co-publicaties tussen beide groepen.

99. Tenslotte, wat deze onderzoeksdimensie betreft, toont een doorlichting van de financieringsbronnen voor het onderzoek aan de ULB, VUB en USL-B aan dat zowat 30% van de onderzoekers gefinancierd wordt met externe fondsen in het kader van een specifieke vraag (waaronder vanwege het Brussels Hoofdstedelijk Gewest).

100. De gezondheidssector in Brussel is een mooi voorbeeld van de integratie van de verschillende (traditionele) missies van de universitei-

ten: onderwijs, onderzoek en maatschappelijke dienstverlening. Drie universitaire ziekenhuizen en drie algemene ziekenhuizen met een universitair karakter zijn actief op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Samen vertegenwoordigen ze 4.200 bedden of 52,3% van de bedden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en 7,8% van de bedden in België. Ze behandelen ook 61% van de gehospitaliseerde patiënten in Brussel. Met 12.108 mensen in dienst (2012) zijn ze uiteraard ook een belangrijke werkgever. Deze instellingen behandelen bovendien specifieke pathologieën (traumatologie, oncologie, ...), wat ervoor zorgt dat hun uitstraling het regionale kader in ruime mate overstijgt: 55% van de patiënten die gehospitaliseerd worden in een Brussels universitair ziekenhuis is Brusselaar, 23% komt uit Vlaanderen, 20% uit Wallonië en 2% is in het buitenland gedomicilieerd.

101. De gezondheidssector betreft een zeer duidelijke vorm van dienstverlening vanwege de IHO, maar is uiteraard niet de enige. Een ander in het oog springend initiatief zijn de projecten omtrent tutoring (Schola, Brutus) waarbij studenten hulp bieden aan jongeren met problemen in het leerplichtonderwijs.

102. Universiteiten en hogescholen fungeren ook als een belangrijke economische actor, al is het maar door de omvang van de uitgaven die ze realiseren. Kijken we naar de inkomstzijde van enkel en alleen maar de vier grote (door de Franse en Vlaamse Gemeenschap) erkende universiteiten die momenteel in Brussel actief zijn (ULB, VUB, USL-B en UCL-Woluwe²⁰), dan beliepen hun gezamenlijke inkomsten voor 2012 in totaal zo'n 617 miljoen euro (het equivalent van 23% van de begroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest). Verdere opsplitsingen naar uitgaven zijn op dit ogenblik moeilijk of niet te geven omwille van de onderlinge onvergelijkbaarheid van de universiteitsbegrotingen.

103. De IHO zijn ook belangrijke werkgevers. De universiteiten, hogescholen en schools of arts hadden zo in 2011 meer dan 16.000 mensen in dienst. Wanneer ook rekening gehouden wordt met de personen die in de universitaire ziekenhuizen werken, dan gaat het zelfs om meer dan 28.000 personen, of 4,5% van de loontrekkende tewerkstelling. Hier moeten nog de studentenjobs aan worden toegevoegd. Uit de

ADT-ATO enquête blijkt dat 33% van de ondervraagde universiteitsstudenten werken tijdens hun studies. Het merendeel hiervan (63% van deze 33%) werkt zelfs gedurende heel het jaar en 67% van de jobs bevindt zich in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

104. De omvang van het aantal betrokken personen voor deze verschillende domeinen is duidelijk: meer dan 115.000 personen zijn op een directe manier betrokken.

105. Naast het opleveren van een aantal tot nog toe ontbrekende kerncijfergegevens had deze synthesesnota tot doel in te haken op een aantal recente debatten over de rol van hoger onderwijsinstellingen in een regio of stadsgewest.

106. Een eerste debat gaat over de productie van kennis. Universiteiten en hogescholen hebben duidelijk niet het monopolie over kennisproductie, maar in Brussel wegen ze nog altijd sterk door en staan ze tegelijk ook voor een maatschappelijke uitdaging: de noodzaak van het inrichten van "snijpunten" of "bruggen" die toelaten om de verschillende actoren (te vaak enkel actief in hun eigen sfeer) structureel en transversaal met elkaar te verbinden. In het gefragmenteerde Brusselse landschap gaat deze vaststelling des te meer op.

107. Een tweede lopend debat gaat over de globalisering en europeïsering van het hoger onderwijs. Die uit zich ook op verschillende manieren voor de Brusselse hoger onderwijsinstellingen, waarvan de meest zichtbare exponent misschien wel de toenemende internationalisering van studenten, onderzoekers en docenten is. Op zijn minst geeft dit dubbele proces van globalisering en europeïsering verdere stimuli naar de versterking van een excellentiebeleid en naar de ontwikkeling van Engelstalige en meertalige onderwijsprojecten. Maar ook op dit vlak komt een mogelijk spanningsveld naar voren, met name wat betreft deze internationalisering enerzijds en de democratisering van en dus toegang tot het hoger onderwijs voor jongeren die in Brussel zelf zijn opgegroeid anderzijds. De groeiende sociaaleconomische dualisering van de Brusselse bevolking is genoegzaam bekend, maar dit proces vertaalt zich uiteraard ook naar het hoger onderwijs. Deze kwestie is ook gekoppeld aan de financiering van de hoger onderwijsinstellingen

²⁰ HUB wordt hier even buiten beschouwing gelaten, wegens gebrek aan onderling vergelijkbare gegevens.

door de betrokken overheden (en het verschil tussen beide Gemeenschappen daaromtrent).

108. Een derde debat, tenslotte, gaat over de rol van hoger onderwijsinstellingen in de kenniseconomie en kennismaatschappij. Tot nog toe werd daarbij (te eenzijdig) aandacht geschonken aan technologie-transfer vanuit hoger onderwijsinstellingen naar ondernemingen toe. Onder tussens wordt er ook verder gedacht en gegaan en wordt eveneens de nadruk gelegd op de zogenaamde maatschappelijke valorisatie van academische kennis en expertise. Tegelijk stelt zich daarbij een duidelijk spanningsveld: gaat het om het aanleveren van “universele” kennis of fungeren deze instellingen (ook) als een kennisleverancier voor de stad/regio, waarbij bijvoorbeeld wordt ingezet op maatschappelijke uitdagingen?

109. Op dit vlak zijn in Brussel uiteraard al stappen gezet – denken we maar de rol die de universitaire ziekenhuizen spelen of de tutoringprojecten die opgestart werden om drop out in het leerplichtonderwijs te verminderen -, maar duidelijk is dat een bovengrens verre van bereikt is. Voor de sociale en humane wetenschappen wordt hieromtrent verwezen naar een quasi onontgonnen terrein.

110. Om dit potentieel ook daadwerkelijk te kunnen omzetten, moeten een aantal voorwaarden vervuld worden: er zijn een beleidskader en financieringsmechanismen nodig dat stimuli biedt voor dergelijke maatschappelijke valorisatie in Brussel. Het gaat dan zowel om maatregelen die genomen moeten worden binnen de hoger onderwijsinstellingen zelf (tijdsgebrek en een te beperkte waardering van dergelijke activiteiten in de academische carrière worden vaak als inhiberende factoren aangehaald door de respondenten) als binnen het beleid van de Brusselse publieke en parapublieke actoren (een onderwijs- en wetenschapsbeleid dat voldoende financiële mogelijkheden biedt om aan dergelijke valorisatie te doen).

111. Het laatste woord over deze debatten is duidelijk nog niet geschreven. Maar alvast één conclusie is kristalhelder: het potentieel dat de ongelooflijke concentratie aan hoger onderwijsinstellingen in Brussel biedt voor de ontwikkeling van het stadsgewest is nog grotendeels onderbenut.

Bibliografie

- ADISIF, 2013. *La Recherche dans les Hautes Ecoles de la Fédération Wallonie-Bruxelles. Premier aperçu*. Brussel: Conseil Général des Hautes Ecoles.
- ALALUF, Mateo, IMATOUCHAN, Najat, MARAGE, Pierre, PAHAUT, Serge, SANVURA, Robertine, VALKENEERS, Ann en VAN-HEERSWYNGHELIS, Adinda, 2003. *Les filles face aux études scientifiques : réussite scolaire et inégalités d'orientation*. Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles.
- BELSP0, 2013. *Annual Report on Science and Technology Indicators for Belgium*. Brussel: Belgian Science Policy Office. Beschikbaar op: www.belspo.be/belspo/organisation/Publ/pub_ostc/BRISTI/BRISTI_ndic_2013_en.pdf
- BOSCHMA, Ron, 2005. Proximity and innovation: a critical assessment. In: *Regional studies*. 2005. Vol. 39, n° 1, pp. 61–74.
- CHALTIN, Karen en JANSSENS, Rudi, 2013. *Briefiche. Het hoger onderwijs in Brussel*. Brussel: BRIO. Beschikbaar op: www.briobrusseel.be/assets/matrix_fiches/fiche_nl_hoger_onderwijs_brio-1.pdf
- CICILLE, Patricia en HALBERT, Ludovic, 2012. *Quelles métropoles en Europe? Des villes en réseau. Tome 2. Analyses thématiques*. Paris: DATAR. Travaux en ligne, 11. Beschikbaar op: www.datar.gouv.fr/travaux-en-ligne
- CLERBOIS, Isabelle, ERNAELSTEEN, Christophe, DEJARDIN, Marcus en MIGNOLET, Michel, 2013. Dépenses privées et publiques de R&D en Belgique. Diagnostic en vue de l'objectif « Europe 2020 ». In: *CERPE. Cahiers de recherche. Série Politique Economique*. 2013. N° 70, pp. 124.
- CORIJN, Eric en DE LANNOY, Walter, 2000. *Crossing Brussels. La qualité de la différence. De kwaliteit van het verschil*. Brussel: VUB-Press.
- CORIJN, Eric et VLOEBERGHS, Eefje, 2009. *Brussel / Brussel*: VUBPRESS.
- CORIJN, Eric, VANDERMOTTEN, Christian, DECROLY, Jean-Michel en SWYNGEDOUW, Erik, 2009. Staten-generaal van Brussel - Synthesenota n.13. Brussel internationale stad. In: *Brussels Studies*. 2009. pp. 112. www.brusselsstudies.be
- DAVID, Quentin, PEETERS, Didier, VAN HAMME, Gilles en VANDERMOTTEN, Christian, 2013. Is bigger better? Economic performances of European cities, 1960–2009. In: *Cities*. 2013. Vol. 35, pp. 237–254.
- DE BRUYCKER, Philippe, 1999. Bruxelles et l'autonomie fiscale. In: WITTE, Els, DUMONT, Hughes, ALEN, André en ERGEC, Rusen, *Het statuut van Brussel/Bruxelles et son statut*. p. 122.
- DE WILDE, Marjolijn, DE GROOF, Marian, CARPENTIER, Sarah, TORFS, Dirk, HERMANS, Koen, CANTILLON, Bea en CUYPERS, Daniël, 2011. *Studenten en het recht op maatschappelijke integratie of het recht op maatschappelijke hulp*. Brussel: POD Maatschappelijke integratie. Beschikbaar op: http://www.mi-is.be/sites/default/files/doc/onderzoeksrapport_studenten_en_bijstand_nl.pdf
- DEFEYT, Philippe, 2012. *Le point sur les jeunes qui bénéficient d'un revenu d'intégration « étudiant »*. Ottignies: Institut pour un Développement Durable. Beschikbaar op: www.iddweb.eu/docs/etudiants.pdf
- DEMEUSE, Marc, FRIANT, Nathanaël, HINDRYCKX, Geneviève, KHE- DER, Louay, LAFONTAINE, Dominique, LAMBERT, Jean-Paul, MALAISE, Stéphanie, PASSETTI, Quentin, TAYMANS, Michèle en VERDONCK, Magali, 2013. *Etude interuniversitaire portant sur le financement complémentaire et différencié des institutions de l'enseignement supérieur en fédération Wallonie-Bruxelles - synthèse*. Brussel: Gouvernement de la Fédération Wallonie-Bruxelles, Ministre de l'enseignement supérieur. Beschikbaar op: hdl.handle.net/2268/153434
- DOTTI, Nicola Francesco, FRATESI, Ugo, LENZI, Camilla en PERCOCO, Marco, 2013. Local Labour Markets and the Interregional Mobility of Italian University Students. In: *Spatial Economic Analysis*. 2013. Vol. 8, n° 4, pp. 443–468.

- DROESBEKE, Jean-Jacques, HECQUET, Ignace en WATTELAR, Christine, 2001. *La population étudiante: description, évolution, perspectives*. Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles.
- DUMONT, Hugues en VAN DROOGHENBROECK, Sébastien, 2011. L'interdiction des sous-nationalités à Bruxelles. In: *Administration Publique*. 2011. Vol. 3, n° 3, pp. 201-227.
- DUPRIEZ, Vincent, MONSEUR, Christian en VAN CAMPENHOUDT, Maud, 2009. Etudier à l'université : le poids des pairs et du capital culturel face aux aspirations d'études. In: *Les cahiers de recherche en éducation et formation*. 2009. N° 75, pp. 332.
- EUROPEAN COMMISSION, 2014. *Europe 2020 – Europe's growth strategy*. Beschikbaar op: ec.europa.eu/europe2020
- EURYDICE, 2012. *The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report*. Brussel: European commission. Beschikbaar op: eacea.ec.europa.eu/education/eurydice
- FLORIDA, Richard L., 2002. *The rise of the creative class: and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New-York: Basic books.
- GIJSELINCKX, Caroline en STEENSSENS, Katrien, 2011. *Naar waarde geschat. Valorisatie van onderzoek in de humane en sociale wetenschappen*. Brussel: Vlaamse Raad voor Wetenschap en Innovatie. Beschikbaar op: www.vrwi.be/publicaties/studiereeks-22
- GLAESER, Edward L en REDLICK, Charles, 2008. *14374: Social Capital and Urban Growth*. Working Paper. National Bureau of Economic Research. Beschikbaar op: <http://www.nber.org/papers/w14374>
- GODDARD, John, 2009. *Re-inventing the civic university*. London: NESTA. Beschikbaar op: www.nesta.org.uk
- GROENEZ, Steven, HEYLEN, Vicky en NICAISE, Idès, 2010. *De opbrengstvoet van investeringen in het hoger onderwijs: een verkennend onderzoek Samenvatting van de onderzoeksresultaten*. Brussel: Vlaamse minister van Onderwijs. Beschikbaar op: www.ond.vlaanderen.be/publicaties
- IAMMARINO, Simona, 2005. An evolutionary integrated view of regional systems of innovation: concepts, measures and historical perspectives. In: *European Planning Studies*. 2005. Vol. 13, n° 4, pp. 497–519.
- INNOVATIVE BRUSSELS, 2013. *Onderzoek in Brussel: feiten en cijfers*. Beschikbaar op : www.innovativebrussels.irisnet.be
- KEATING, Michael, 2002. Governing cities and regions: territorial restructuring in a global age. In: *Global City Regions*. Oxford: Oxford University Press. pp. 370-391.
- LAMBERT, Jean-Paul, 2013. Accès à l'enseignement supérieur : un enjeu politique et économique majeur. In: *La Revue nouvelle*. 2013. N° 12, pp. 77-97.
- MALMBERG, Anders en MASKELL, Peter, 2006. Localized learning revisited. In: *Growth and Change*. 2006. Vol. 37, n° 1, pp. 1–18.
- MARISSAL, Pierre, MEDINA LOCKHART, Pablo, VANDERMOTTEN, Christian en VAN HAMME, Gilles, 2006. *De socio-economische structuren van België. Exploitatie van de gegevens over de werkgelegenheid van de socio-economische enquête van 2001*. Brussel: FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie. Beschikbaar op: statbel.fgov.be/nl/binaries/mono_200106_nl%5B1%5D_tcm325-57795.pdf
- MOLITOR, Michel, 2010. Les transformations du paysage universitaire en Communauté française. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*. 2010. N° 2052-2053, pp. 1-100.
- MOULAERT, Frank en SEKIA, Farid, 2003. Territorial innovation models: a critical survey. In: *Regional studies*. 2003. Vol. 37, n° 3, pp. 289–302.
- NASSAUX, Jean-Pierre, 2011. Le nouveau mouvement bruxellois. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*. 2011. N° 2103-2014, pp. 188.
- Brussels Observatorium voor de Werkgelegenheid, 2013. *Tewerkstelling van jonge hoogopgeleide werkzoekenden in het Brussels hoofdstedelijk gewest*. Brussel: Actiris. Beschikbaar op:

- www.actiris.be/marchemp/tabid/229/language/nl-BE/Volledig-overzicht-van-de-publicaties.aspx
- Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2013a. *Welzijnsbarometer*. Brussel: Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie. Beschikbaar op: www.observatbru.be
- Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2013b. *Jongeren in transitie, volwassenen in wording*. Brussel: Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie. Beschikbaar op: www.observatbru.be
- GRIGNON, Claude, 2000. *Les conditions de vie des étudiants enquête OVE 1997*. Paris: Presses universitaires de France.
- OECD, 2012. *Education at a Glance 2012*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development. Beschikbaar op: dx.doi.org/10.1787/eag-2012-en
- OECD, 2013. *Education at a Glance 2013*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development. Beschikbaar op: dx.doi.org/10.1787/eag-2013-en
- ROESEMS, Truus, DE SPIEGELAERE, Myriam, WAYENS, Benjamin, DEBOOSERE, Patrick, KESTELOOT, Christian, WILLAERT, Didier, GADEYNE, Sylvie, SLEGGERS, Katrien, VAN CUTSEM, S., MARISAL, Pierre, VANDERMOTTEN, Christian en CHARLES, Julie, 2006. *Welzijns- en gezondheidsatlas van Brussel-Hoofdstad*. Brussel: Observatorium voor Gezondheid en Welzijn - Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie. Beschikbaar op: www.observatbru.be
- RUZB-CHAB, 2007. *Universitaire Ziekenhuizen in België*. Brussel: Raad van de Universitaire Ziekenhuizen van België - Conférence des Hôpitaux Académiques de Belgique.
- S.N., 2010. *La société civile bruxelloise se mobilise*. États Généraux de Bruxelles. Brussel: Le Cri.
- S.N., 2013. *Briefviche. BRUTUS Brusselse Tutoren voor Scholieren*. Brussel: BRIO. Beschikbaar op: http://www.briobrussel.be/assets/matrix_fiches/brio_fiche_brutus.pdf
- SERVICE GÉNÉRAL DU PILOTAGE DU SYSTÈME ÉDUCATIF, 2013. *Les indicateurs de l'enseignement 2013*. Brussel: Ministère de la Fédération Wallonie-Bruxelles. Beschikbaar op: www.enseignement.be
- TAYLOR, Peter J. en ARANYA, Rolee, 2008. A global 'urban roller coaster'? Connectivity changes in the world city network, 2000-2004. In: *Regional Studies*. 2008. Vol. 42, n° 1, pp. 1-16.
- UNGER, J., VANDERMOTTEN, C., WAYENS, B., BRISMEZ, C., DUCHEZ, J. P., LAYLA, S., MAULET, G., VINCKE, F. M en CHARRUAS, P., 2004. *Itinéraire de l'Université libre de Bruxelles*. Brussel: Société Royale Belge de Géographie. Hommes & Paysages.
- UNGER, Jonathan, 2005. *Contribution de l'Université au développement de la Région de Bruxelles-Capitale*. Brussel: Université libre de Bruxelles. Prospective Research For Brussels.
- VAN CAMP, Benjamin en WITMEUR, Olivier, 2009. Staten-generaal van Brussel, Synthesenota n.12. Brussels kennisstad? In: *Brussels Studies*. pp. 113. www.brusselsstudies.be
- VAN CAMPENHOUDT, Maud en MAROY, Christian, 2010. Profil des étudiants entamant des études universitaires et analyse des choix d'études. In: *Les Cahiers de Recherche en Education et Formation*. 2010. N° 77, pp. 144.
- VAN LOON, Tania en LAURENT, Muriel, 2013. *Rapport statistique RBC de participation au 7ème programme-cadre*. Brussel: Impulse. Beschikbaar op: www.ncpbrussels.be/brussels-and-fp7-cip/statistics
- VAN WYNSBERGHE, Caroline, 2013. Institutional complexity as consensus model. In: *The Brussels reader: a small world city to become the capital of Europe*. Brussel: VUB Press. pp. 94-107.
- VAESEN, Joost, 2008. *Osmose, dwang en tegenmacht? De verhoudingen tussen de openbare besturen in Brussel, 1970-2004*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- VANDERMOTTEN, Christian, BIOT, Valérie en VAN HAMME, Gilles, 2007. *Impact socio-économique de la présence des institutions de l'Union européenne et des autres institutions internationales en Région de Bruxelles-Capitale. Éléments de mesure*. Brussel: IGEAT.

- VANDERMOTTEN, Christian, LECLERCQ, Els, CASSIERS, Tim en WAYENS, Benjamin, 2009. Staten-generaal van Brussel, Synthesesnota n.7. De Brusselse economie. In: *Brussels Studies*, pp. 113. www.brusselsstudies.be
- VANDERMOTTEN, Christian, 2013. Brussels in the european city network. In: *The Brussels reader: a small world city to become the capital of Europe*. Brussel: VUB Press. pp. 28-42.
- VERHETSEL, Ann, VAN HECKE, Etienne, THOMAS, Isabelle, BEELEN, Marjan, HALLEUX, Jean-Marie, LAMBOTTE, Jean-Marc, RIXHON, Gilles en MÉRENNE-SCHOUMAKER, Bernadette, 2009. *Pendel in België*. Brussel: FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie. Beschikbaar op: http://statbel.fgov.be/nl/modules/digibib/verkeer_vervoer/0849_pendel_in_belgie.jsp
- VERMANDELE, Catherine, PLAIGIN, Charles, DUPRIEZ, Vincent, MAROY, Christian, VAN CAMPENHOUDT, Maud en LAFONTAINE, Dominique, 2010. Profil des étudiants entamant des études universitaires et analyse des choix d'études. In: *Les Cahiers de Recherche en Education et Formation*. 2010. N° 78, pp. 64.
- VINCENT, Anne, 2009. Les acteurs de la recherche en Wallonie et à Bruxelles. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*. 2009. N° 2016-2017, pp. 78.
- WAYENS, Benjamin, JANSSENS, Rudi en VAESSEN, Joost, 2013. BSI synthesesnota. Het onderwijs in Brussel: een complex crisisbeheer. In: *Brussels Studies*. 2013. N° 70, pp. 127. www.brusselsstudies.be
- WITTE, Els en VAN VELTHOVEN, Harry, 2010. *Strijden om taal: de Belgische taalkwestie in historisch perspectief*. Antwerpen: Pelckmans.

Financiële steun

Brussels Studies wordt gepubliceerd met de steun van:

Innoviris, het Brussels Instituut voor Onderzoek en Innovatie

Universitaire Stichting

Fonds ISDT Wernaers pour la vulgarisation scientifique - FNRS

De studie die in deze nota gepresenteerd is, is tot stand gekomen met de steun van:

Université libre de Bruxelles

Vrije Universiteit Brussel

Université Saint-Louis - Bruxelles

Het onderzoek bij de universitaire studenten is een initiatief van:

Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling - Brussel Hoofdstedelijk Gewest

Om deze tekst te citeren

VAESEN, Joost, WAYENS, Benjamin, VAN HEUR, Bas, YSEBAERT, Walter, D'ANDRIMONT, Caroline, KESBEKE, Wouter, HUBERT, Michel, JAUMAIN, Michel, AMEZ, Lucy, CORIJN, Eric, DE LAET, Sarah, DOBELS, Jelena, DOTTI, Nicola Francesco, JOURDAIN, Virginie, TAYMANS, Michèle, VAN DROOGENBROECK, Nathalie, 2014. *BSI synthesesnota*. Het hoger onderwijs en Brussel. In: *Brussels Studies*, Nummer 76, 23 april, www.brusselsstudies.be.

Links

Andere versies van deze tekst zijn beschikbaar

ePub FR: <http://tinyurl.com/BRUS76FRE PUB>

ePub NL: <http://tinyurl.com/BRUS76NLE PUB>

ePub EN: <http://tinyurl.com/BRUS76ENEPUB>

pdf FR: <http://tinyurl.com/BRUS76FRPDF>

pdf NL: <http://tinyurl.com/BRUS76NLPDF>

pdf EN: <http://tinyurl.com/BRUS76ENPDF>

De video's die verschenen zijn in *Brussels Studies* zijn te bezichtigen op het Vimeo kanaal van *Brussels Studies* op de volgende link:

<http://vimeo.com/channels/BruS>